

Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben



Takács Béla



Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben

Takács Béla

Kiadja

a Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya
Budapest, 1986

Lektorálta Dr. Pásztor János

30.12.1/2020.5



© Takács Béla, 1986

Tartalomjegyzék

I. Mi a szimbólum?	7
II. A színek és számok jelentése a Bibliában	17
III. Krisztus-monogramok	37
1. INRI	37
2. XP	39
3. Alfa és Ómega	41
4. IHS	42
IV. Állatszimbólumok	45
1. Hal	45
2. Isten Báránya	48
3. Pelikán	57
4. Főnix	64
5. Unicornis	68
6. Szarvas	72
7. Galamb	76
8. Kakas	80
9. Kígyó	85
V. Növényszimbólumok	90
1. Életfa	90
2. Almafa	94
3. Pálmafa	98
4. Rozetta	99
5. Kalász és szőlő	102
6. Szomorúfűz	106
VI. Égitestek	110
1. Nap és hold	110
2. Csillag	117

VII. Egyéb jelképek	121
1. Háromszög, „Isten szeme”	121
2. Kereszt	123
3. Horgony	130
4. Szív	132
5. Kehely	136
6. Verejték	139
7. Könyv	142
8. Gyertyatartó	144
9. Bárka és hajó	146
10. Szivárvány	153
11. Templom	154
12. Homokóra	162
13. Vér és víz	164
VIII. Az evangélisták szimbólumai	167
1. Máté: az ember vagy angyal	172
2. Márk: az oroszlán	174
3. Lukács: a tulok vagy bika	176
4. János: a sas	178
IX. A Jelenések könyvének szimbólumai	181
Zusammenfassung	223
Summary	244



I. Mi a szimbólum?

„Jelképek erdején visz az ember útja...” (Baudelaire)

„Szümbolon” – görög eredetű, de latinositott szó; jelt, jelképet fejez ki, azonban kettős értelme van: elsősorban mint hitvallási formula bukkan fel már az őskeresztyénség korában (gondoljunk a „Symbolum Apostolicum”-ra, az Apostoli Hitvallásra, vagyis a „Hiszekegy”-re, amelynek szövege a római keresztyén gyülekezetben Kr. u. a IV. században alakult ki). A különböző hitvallásokkal foglalkozó teológiai tudományt „szimbolikának” nevezik. Mi azonban a szó második jelentéstartalmával foglalkozunk, azokkal a jelekkel és képekkel, melyek a Szentírásban, az istentiszteleti rendtartásban, a református egyházművészetben előfordulnak, vagy éppen a magyar néprajzból ismeretesek.

A szimbólumok az ókori népek életében fontos szerepet töltek be, nem véletlen tehát, hogy a jelképek eredetét kutató szakemberek a szimbólumok nyomait a régi egyiptomi hieroglifre vagy képirásra vezetik vissza, mely a zsidók közvetítésével az őskeresztyéneknél is elterjedt. Az őskeresztyének főleg azért használtak ilyen jelképeket, hogy a mások előtt ismeretlen jelekkel egymással kapcsolatba kerülhessenek. Ezeket a szimbólumokat egyrészt az állat- és növényvilágból, másrészt az Ó- és Újszövetségből merítették. Például a bárány jelképezte Jézus Krisztus áldozati halálát, a kereszt ugyanerre utalt, a jó pásztor szín-

tén Jézust szimbolizálta; a szőlőtő a megváltottaknak szóló ígéretet, a Krisztushoz való tartozást, a pálma a vértanúk győzelmét jelentette. Az állatokra vonatkozó szimbólumokról már a Kr. u. II. századból vannak adataink, mert egy magát Physiologosnak, természetbúvárnak nevező görög szerző az Alexandriában keletkezett bibliai és természettudományos munkákra hivatkozva részben létező, részben képzeletbeli állatok – oroszlán, sas, pelikán, főnix, egyszarvú – tulajdonságait és a velük kapcsolatos vallási szimbólumokat sorolja fel. Physiologos művét a Kr. u. V. században „Bestiarium” – állattan – címmel latinra, majd rendkívüli népszerűsége miatt később számos keleti és európai nyelvre lefordították. Ezt a könyvecskét használták fel a szimbólumokkal foglalkozó keresztyén szerzők, sőt a témát Leonardo da Vinci is feldolgozta az 1500-as évek elején. Physiologos – vagy latinosan Physiologus – állatszimbolikájának hatása a középkori költészetben, festészetben és építészetben, a gótikus templomok díszítményeiben szintén megmutatkozik.

Fontos szerepe volt a szimbólumoknak a heraldikában, illetve a címertanban. A hajdani császárok, királyok, fejedelmek által adományozott hercegi, grófi, bárói, nemesi címerek nagyon sokszor önmagukért beszélnek, annál is inkább, mert a címerek adományozásánál az uralkodók mindig figyelembe vették azt a fontos követelményt, hogy a címerkép valamilyen formában a tulajdonost szimbolizálja. Tehát joggal kérhette Tinódi Sebestyén 1553-ban I. Ferdinánd királytól, hogy címerében lant is legyen. Hősi tettekért rendszerint oroszlán került a címerbe, a török hódoltság korában gyakori volt a kardot tartó jobb kéz, rajta levágott, csimbókos emberfejjel, de például Bihari

Mátyás *nagyari* prédikátornak – aki 1600. márc. 21-én kapott nemesi oklevelet Rudolf császártól – a címerében fekete palástos, égszínkék ruhás, fekete kalapos, kezében Bibliát tartó lelkipásztort látunk.

A bonyolultabb nemesi címerképek értelmezése, a szimbólumok megfejtése sok száz év távlatából ma már nehéz feladatnak tűnik; viszont a céhjelvényeken levő ábrázolások nem okoznak gondot, mert a csizma, olló, lakat, bárd, vakolókanál egyértelműen a csizmadia, -szabó, -lakatos, -hentes, -kőművesmesterséget jelképezte. Ugyanez vonatkozik a régi cégérekre. Mindenki tudta, hogy a réztányér a borbélyműhelyt, a faforgácsból készült, rúdra akasztott koszorú vendéglőt, fogadót jelképez.

Már jócskán elvesztette tekintélyét a szimbólumokkal foglalkozó régi és fontos világi-egyházi tudományág, amikor a múlt század végén az irodalom, a festészet területén Európa-szerte újjáéledt – mint a fönix madár – a szimbolizmus. A költészetben és a festészetben ez az irányzat szembefordult a korabeli naturalizmussal és parnasszizmussal. Tagadta a naturalizmus felfogását, mely a valóság fényképszerű ábrázolására törekedett, szem előtt tévesztve a lényegét, vagy a parnasszizmus személytelen és szigorú formai fegyelemre törekvő stílusát. A szimbolizmus sok szállal kötődött a Szentíráshoz; gondoljunk Ady biblikus verseire. A szimbolizmus igyekezett feltárni a lélek sötét mélységeit, amelyet az addigi költészet illendőnek vélt eltakarni. Vallotta ez az irodalmi és művészi irányzat, hogy a körülöttünk és bennünk meglevő jelenségek a túlvilág jelképei, és ezek a különböző érzékletek egy közös rejtett világ jelei, s rokonok egymással. A képzőművészet az elvont dolgokat a látható világ szimbolikus formáival pró-

bálta kifejezni. A szimbolisták szerint a természetben a tárgyak nem egyebek, mint jelek, „egy roppant ábécé betűi, amelyeket csak a zseni tud elolvasni” – mondotta A. Aurier francia író. (Kömlös Aladár: A szimbolizmus. Bp. 1965.)

Ami pedig a keresztyén szimbólumokat illeti, megállapítjuk, hogy ezek az ismertetőjelek az őskeresztyénség korai századaitól kezdve egyre jobban elterjedtek, és sok esetben az írástudatlan emberek számára nélkülözhetetlen szemléltető és eszméltető eszközökké váltak. A Jézus-szimbólumokat mennyiség és változatosság tekintetében az idők folyamán felül múlta a Szűz Máriával kapcsolatos jelképrendszer, ehhez csatlakoztak az apostolok, a tanítványok, a szentek, a különböző erények szimbólumai; a köztük való eligazodáshoz komoly teológiai szakképzettségre volt szükség.

Közismert, hogy a reformáció gyökeresen szakított Szűz Mária, a szentek tiszteletével, ebből következően a szimbólumok száma a protestáns egyházakban nagymértékben csökkent, maga a szimbólumokkal foglalkozó tudományág feleslegessé válva, elsorvadt. Dr. Pásztor János hívta fel a figyelmünket arra a fontos tényre, hogy a szimbólumok használatát a reformáció idején az is gátolta, hogy minden jelkép gyanússá vált. A korábban tapasztalt túlzások, visszaélések miatt a protestáns teológusokban megvolt az az aggodalom, hogy a szimbólumoknak netán mágikus erőt tulajdoníthatnak, rosszul értelmezhetik. A szimbólumok túlzásba vitt alkalmazására jó példa, hogy a középkorban még a dió (!) is Krisztust jelképezte: az édes mag az isteni természetét, a zöld és húsos burok az ember voltát, a köztük levő fás héj a keresztet szimbolizálta. (J.

Huizinga: A középkor alkonya. Bp. é. n. 194. lap). A reformáció által megtartott két sákramentum vagy szentség, a keresztség és az úrvacsora jelképes cselekménnyé lett, majd jóval később, szinte a mi korunkban alakult ki a magyar református egyházban az ún. „szimbolikus istentiszteletek”: a konfirmáció, a házasságkötés megáldása, illetve esketés, a temetés, a lelkész- és püspökszentelés rendje. A szimbólumok a XVII. század elején kezdenek feltűnni a magyar református egyházművészetben; a Szentírásból eredő, az őskeresztyénség korától vagy a középkortól ismert jelképeket újra alkalmazzák, de mindig mértéktartással.

Mivel protestáns kutatójuk nem volt a szimbólumoknak, s ezekkel kapcsolatos könyvet tudomásunk szerint nem adtak ki az 1961-ben megjelent Művészettörténeti ABC-n kívül, külföldi és római katolikus szakirodalmat használtunk fel munkánk során, elsőrenden a Herder, freiburgi kiadó gondozásában megjelent „Lexikon christlicher Kunst”, 1980. – Keresztény Művészeti Lexikon – című művet, pótolva azokkal a magyar református vonatkozású adatokkal, melyek a nyugatnémet kiadású lexikonból érthető okokból kimaradtak.

Mondottuk, hogy a református szimbólumokról senki nem írt külön szakkönyvet, azonban Bod Péter erdélyi, illetve *olthévízi* prédikátor, Árva Bethlen Kata udvari papja, sok jelképet említ a Kolozsvárott 1746-ban kiadott művében, amely ilyen hosszú, barokkos címet visel: „Szent Írás értelmére vezérlő magyar LEKSIKON, mellyben a Szent Írásban elő-forduló példázolások, (typusok) és ábrázolások (emblemak) lelki értelmek szerént röviden ki-világosittatnak; sok dolgok a sido régiségekből ki-magyaráz-

tatnak: És így a Szent Írást Isteni-félelemmel érteni kívánó kegyes olvasók jó szándékjokban felsegíttetnek, Bod Péter a Hévízi Reformata Eklésiában, és M. Udvarban, a Krisztus Evangyéliomának méltatlan sáfára által.”

Bod Péter lexikonjában sok címszó alatt találunk az „ábrázolások”-ra vonatkozó szövegrészt; ugyanis a szerző a *szimbólum* szót sehol nem használja, ezeket általában nem magyarázza, viszont az „ábrázolások” túlnyomó többségét Krisztussal hozza kapcsolatba, elannyira, hogy a csillagról meg sem említi, hogy ez különleges református jelkép vagy toronydísz, mert ezt írja: „A tsillagok ábrázolják: I. Az anyaszentegyházban a tanítókat (értsd alatta a lelkipásztorokat – T. B.) kik a Kristusnál kisebbek, de mindazonáltal világot szolgáltatnak. II. A Hajnaltsillag más tsillagok felett igen szép fényt mutat. Ez ábrázolja a Kristust. III. Az angyalok is néha így neveztetnek.”

Bod Péter másik művének, amely 1760-ban a nagyszombati tipográfiában „Szent Hilarius vagy szivet vidámitó, elmét élesítő, kegyességre serkentő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok, melyek mind az hasznos idő töltésre s mind az épületes tanuságra egybe-szedegettvén kibocsáttattak B. P. által” címmel jelent meg, szintén vannak a szimbólumokkal kapcsolatos vonatkozásai, de elenyésző számban, mert az 507 kérdés-feleletből csak öt foglalkozik a református jelképekkel, köztük a kakassal. Érdekes, hogy Bod Péter Szent Hilariusnak, a Kr. u. 300–371 között élt remetének a nevét választotta könyve címéül, de csak azért, mert a „hilarus” latin szó vidámságot jelent; és Bod Péternek – mint könyve előszavában írja – az volt a célja, hogy művével az olvasóban „nem csak elmésséget szerezzen, hanem vidámságra is serkentse.”

Gyakran alkalmazták a szimbólumokat prédikátoraink az igehirdetésben a XVII–XVIII. század folyamán: beszéltek az Isten Bárányáról, a pelikánról, a fönix madárról, tehát a jelkép kimondott vagy szöveges, nyomtatott formában is megtalálható a régi egyházi élet területén.

Virágkorát élte a szimbólumok használata 1830 után, amikor a Helytartótanács elrendelte, hogy minden egyházközségnek állandó, hiteles, az illető eklézsia címerével ellátott, fémből készült pecsétnyomója legyen. Dr. Hörcsik Richárd tanulmányából tudjuk (Ráday Gyűjtemény Évkönyve. III. Bp. 1983.), hogy a címerek kiválasztása a lelkipásztorok fantáziájára volt bízva, ebben szabad kezet kaptak; ezzel magyarázható, hogy az új pecséteken sok a bibliai jelkép. A falusi eklézsiák a nagyobb egyházközségek már korábban használt szimbólumait vették át. A Tiszántúl vonatkozásában Debrecen volt a példa, mert csak a szatmári egyházmegye 79 gyülekezetéből 75 a zászlós bárányt vésette a pecsétjére, vagyis Debrecen városa és egyháza címerét. Voltak persze egyszerűbb megoldások: a szomszéd eklézsia pecsétjét másolták le. A szabolcsi egyházmegyében tizenegy szomszédos gyülekezetben található meg a karmaiban „négypecsétetes” könyvet tartó, repülő sas szimbólumával díszített címer; a pecsétnyomók mind 1833-ban készültek. Szintén gyakori volt, hogy a helység pecsétjét alkalmazták, különösen akkor, ha az őskeresztény szimbólumot, a pelikánt ábrázolta.

A magunk részéről hozzátesszük: a református egyházi pecsétnyomókon néha több szimbólum is előfordul. *Mezőhegyes* pecsétnyomóján két oldalt pálmafát, almafát, felül sugárzó napot, középen gyertyatartót és nyitott Bibliát

látunk. Lehetett a pecsétnyomón templom, a tornyán kakas és csillag, fölötte a nap rajza.

Református híveink tehát lépten-nyomon találkoztak a jelképekkel: az úrasztali felszereléseken, a festett mennyezeten és karzaton, a szószékkoronán, a fejfákon egyaránt megtalálhatták a szimbólumokat, amelyeknek használata szinte kivétel nélkül napjainkig tovább él a gyülekezetekben azzal a különbséggel, hogy őseink mindig tudták, melyik szimbólum mit jelent, kire vagy mire utal.

Napjainkról lévén szó, a szimbólumok fokozott mértékben való elterjedését tapasztaljuk főleg a közlekedésben, a tudomány egyes ágaiban, a reklámban. A Közlekedésrendészeti Szabályzat – a KRESZ – száztízféle (!) jelt használ manapság, amely nemzetközileg elfogadott ábrákból, betűkből áll, vagyis a táblán lévő áthúzott P betű Algériában ugyanazt jelenti mint nálunk: parkolni tilos! A tudományban, az elektrotechnikában is nagyon sok jelképpel találkozunk: az atommagkutató intézetben a sárga színű négyszögben elhelyezett piros körből kiinduló hármass piros nyaláb a sugárveszélyre figyelmeztet. Ma már a református temetők fejfaművészetével úgy is foglalkoznak, hogy a néprajzos a temetőt kommunikációs modellbe illeszti, ahol a halott „adó”, az élő hozzátartozó „vevő”, a fejfákból „közlemény”, a temetőből „kódrendszer” lehet, amely „vizuálisan dekódolható”; így válnak a temetőben tapasztalható, időjárás okozta károk, a rongálódások „zajokká”, amelyeket a „jelcsatorna”, vagyis a hagyomány a sírok gondozásával „kiszűr”. A temetők szemiotikáját (jelrendszerét) – ezt a szinkretikus üzenetrendszert – a néprajzos elhelyezheti egy tágabb értelemben vett kontextusba, a magyar paraszti kultúra változási folyamatainak

komplexumába. Sietünk kijelenteni: ezt a kacifántos szöveget nem mi fogalmaztuk. A téma részletes kifejtését lásd: Kunt Ernő „A magyar népi temetők szemiotikai elemzése” című tanulmányát. (Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc. 1975). A kereskedelemben a pálcatagokból alkotott, háromszög alakú ábra a Kiváló Áruk Fórumának, a különleges formájú, kívül zöld, belül fehér négyszög, benne a piros kör rajzával a Budapesti Nemzetközi Vásárnak a szimbóluma lett.

Fokozatos elterjedését tapasztaljuk napjainban a piktográfiának, a képírásnak, mert betűk, sőt mondatok helyett egész fogalmakat kifejező jeleket használnak. Ma már nem szükséges több nyelven kiírni valamilyen helyiségben, hogy „Tilos a dohányzás!” – elég egy piktogram: égő cigaretta, pipa ábrája pirossal áthúzva, és a kultúrember ért a jelből. Hasonló a helyzet a betűszókkal. Ezelőtt 40-50 évvel a tíz ujjunkon megszámolhattuk az effajta rövidítéseket: MÁV, OTI stb. Ma több százra tehető a nemzetközi szervezetek, sportegyesületek rövidített neve, amelyek között eligazodni legalább olyan nehéz, mint korábban az egyházi szimbólumok sokaságában volt.

Dolgozatunkban tehát nem holmi avatag vagy idejelmúlt témával foglalkozunk, hiszen a tárgyalandó jeleket és jelképeket – bár közülük egynehány feledésbe merült – ma is használjuk református szimbólumként. Mivel ezek közül jó néhány már, főleg a fiatalabb nemzedék számára érthetetlen, nem lesz felesleges a munkánk, ha ezeket érthetővé tesszük, jelentésüket megmagyarázzuk.

Erre a feladatra kitűnő bécsi evangélikus és református professzorok, lelkipásztorok már 1980-ban vállalkoztak: prédikációs kötetet állítottak össze „Zeichen, Bilder und

Symbole. Wiener Predigten. Nr. 10. Herausgegeben Peter Karner" – Jelek, képek, és szimbólumok. Bécsi prédikációk. 10. szám. Kiadta Peter Karner – címmel. Alexander Abrahamowicz református lelkipásztor a kötetben ír Mózes csodájáról, amikor a sziklából vizet fakasztott (IV.Móz.20.rész.); a testről (Mt.24:44–45); a kehelyről (Zsolt.116:13); az állatról (Jel.5:5). Dr. Eric Hultsch evangélikus teológiai professzor értekezik a Jónás jeléről (Mt.12:38–40). Peter Karner református lelkipásztor ír az apokalipszis lovasairól (Jel.6:2–8); továbbá a keresztről (I.Kor.1:18); a napról (Mt.5:44–45); a Kain-bélyegről vagy jelről (I.Móz.4:13–16). Erwin Leibert evangélikus teológiai professzor a mennyei Jeruzsálemről (Jel.21:1–5). Németh Balázs, a Zwingli templom református lelkipásztora pedig a „ház”-ról, a Zsidókhöz írt levél 3:4–6 alapján.

Úgy véljük, ha nálunk is akadna követője a *bécsi* példának, akkor az ilyen témájú igehirdetésekhez könyvünket szintén fel lehet majd használni.

II. A színek és számok jelentése a Bibliában

Az emberiség kultúrájának történetében mindig fontos szerepük volt a színeknek. Spanyolországban, Santander mellett, a világhírű altamirai barlangban olyan színes festményeket találtak a falon, amelyeket az ősemlék Kr. e. 9000 évvel készített. Egyiptomban pedig olyan színes textíliák kerültek elő a királysírokból, amelyeknek korát 7000 évesre becsülik a régészek. A ma élő embertípus, a „homo sapiens” – a bölcs ember – már évezredekkel ezelőtt igyekezett környezetét, ruházatát, használati eszközeit, edényeit a színek alkalmazásával szebbé tenni.

Különös jelentőségük volt a színeknek a magyar nép történetében a honfoglalás, illetve a nemesi társadalom kialakulása idején. A királyaink és az erdélyi fejedelmek által adományozott nemesi címereket csak az alábbi színekkel lehetett díszíteni: vörös, kék, zöld, fekete, arany, ezüst.

A keresztyén egyházművészetben a középkor elején alakult ki a színek jelképes, szimbolikus alkalmazása, elsősorban a Szentírás alapján. A nagyobb ünnepeknek megvolt az előírt színük, vagyis az oltárt ennek megfelelő színű takaróval kellett díszíteni. Református egyházunkban a hitújítást követően is megmaradt a színek jelentése: bár az oltár kikerült a templomból, jól képzett prédikátoraink pontosan tudták, melyik szín mire emlékeztet, mit jelké-

pez. Vegyük sorra a református egyházművészetben, a festett templomi berendezések, úrasztali terítők, abroszok, cserépedények díszítésében, a magyar református néprajzban, az egyházunk címerében előforduló színeket, és vizsgáljuk meg, hogy mit fejez ki egy-egy szín!

Arany: a mennyre, a mennyei Jeruzsálemre emlékeztet, melynek az „utcája színarany” (Jel.21:21), de jelenti Isten igéjét is, „Mint az arany alma ezüst tányéron, olyan a helyén mondott ige” (Péld.25:11).

Barna: a föld színe, az alázat, a szegénység jelképe. Református prédikátoraink a fennmaradt hiteles adatok szerint az 1500–1600-as években általában ilyen színű ruhát viseltek. Kivételt képez a már említett Bihari Mátyás prédikátor égszínkék ruhája, de ennek az a magyarázata, hogy a heraldikában barna szín nincs; ilyen ruhában tehát nem ábrázolhatták Bihari Mátyást.

Bíbor: a római császárok öltözkédének színe; innen vonatkoztatták Jézus Krisztusra, mint királyra, a világ egyedüli Urára. A római katonák bíborszínű palástot borítottak Jézusra; ezért mondták: „Üdvözlégy, zsidók királya” (Mt.27:29–29). A Jelenések könyvének 17–19. részében szereplő, bíborba öltözött, nagy parázna Babilon jelképezi a sátán uralmát, amely Jézus visszajövetelével megszűnik. A „bíbor” szó azonban a magyar szóhasználatban finom szövetet is jelent, sőt a Bibliában is megtaláljuk ezt a textíliát, mert Salamon templomában kék és piros „bíbor” függöny volt (II.Krón.3:14). Jézus példázatában a gazdag ember eleve nem öltözhetett bíborszínű ruhába, mert ez – mint említettük – a római császárok számára volt fenntartva, tehát a „bíbor” szó igen finom, muszlin anyagra utal. Az úrasztali terítők leírásában szintén előfordul a „bíbor”

megjelölés. *Újcsanáros* 1759-es leltára „égszín és veres bíbor” színű selyemfátyolt említ. A Dunántúlon és Erdélyben fehér színű „bíbor kendőt” viseltek a még gyermektelen fiatalasszonyok.

Fehér: a tisztaság, büntelenség, ártatlanság, győzelem, tökéletesség, az isteni fény, a mennyország színe. Krisztus megdicsőülésekor Urunk ruhája „fehéren ragyogott, mint a fény” (Mt.17:2), a feltámadásakor az angyalok ruhája „fehér volt, mint a hó” (Mt.28:3; Mk.16:5; Jn.20:12), mennybemenetelekor a „két férfi fehér ruhában állt meg” a tanítványok mellett (Acs.1:10). A Jelenések könyvében ezt olvassuk: „Kik ezek a fehér ruhába öltözöttek, és honnan jöttek?” (7:13); a Bárány menyegzőjén az egyházat szimbolizáló menyasszonyt „fényes, fehér, tiszta gyolcsba” öltözve írja le János a látomásaiban (Jel.19:8), fehér kövecskéről olvasunk a pergamoni gyülekezethez írott levélben mint a sérthetelenség és erő szimbólumáról (Jel.2:17). A „Hű és Igaz” Krisztus fehér lovon tűnik fel a mennyben, és „mennyei seregek követték őt fehér lovakon, tiszta fehér gyolcsba öltözve” (Jel.19:11;14). Fehér színű a gyermekek, fiatalok fejfája *Hajdúböszörményben*.

Fekete: a szomorúság, a halál, a gyász, a világmegvetés, az alázat, ugyanakkor a bűn színe. A Jelenések könyvében a hatodik pecsét feltörésekor „nagy földrengés támadt, és a nap olyan lett, mint egy fekete szőrcsuha” (Jel.6:12). Református templomainkban nagypénteken az úrasztalára, a szószékre, a Mózes-székre fekete színű takaró került. Több száz éves hagyományra tekint vissza ez a gyakorlat. *Kishodoson* 1703-ban, *Hajdúböszörményben* 1763-ban fekete színű, nyomtatott technikával készült abroszokat, *Mezőzomboron* 1806-ban „fekete szőrrel var-

rott" abroszt találunk a leltárakban. *Tolcsván*, de más helyen is megvan ez a szokás, tehát a húsvét előtti két napon fekete posztó fedi a szószéket, úrasztalát, Mózes-széket, sőt az asszonyok nagypénteken fekete ruhát viselnek, vagy legalább fekete kendőt kötnek a fejükre. Olyan vidéken, ahol a gyász színe a fehér, mint például a Dél-Dunántúlon, az Ormánságban, fehér ruhát, kendőt vesznek fel az asszonyok. (Takács Béla: Nagypénteki gyász. Reformátusok Lapja. 1983. 13. szám). Mindig fekete volt a *debreceni* cívisek csónak alakú fejfája. A városi tanács 1864-ben elhatározta, hogy a temetőket parkosítják, „hogy ne kelljen pirulni az idegenek előtt, kik fekete fejfáinkkal beültetett temetőinket egy törzsökig leégett erdőnek gondolják.”

Kék: az ég, a levegő, a víz, a tisztaság, igazság és a hűség színe. Sok református templom mennyezetét kékre festették, aranyszínű csillagokkal díszítették, ami a nyitott égre utal, az ég felhőire, ahonnan eljön Jézus Krisztus ítélni eleveneket és holtakat. Kék színű a boldogság szimbolikus madara, amelyet őrizni kell, hogy el ne repüljön. Régi szokás volt, de faluhelyen még ma is gyakorolják, hogy a fiúgyermeket kék színű, a leánygyermeket rózsaszínű takaróval viszik keresztelni. Kék színű koporsóba fektették, kék színű fejfát állítottak a kisgyermeknek *Nádudvaron*.

Piros: a tűz, a mennyei fényesség, a meleg és a szeretet színe, a véré és ezáltal Krisztus áldozatáé. Sok gyülekezetben kialakult az a jó szokás, hogy vörös bort használnak úrvacsoraosztáskor, mert ez jobban emlékeztet Jézus éretünk kiontott vérére. A piros az egészség színe is. Dávid ifjú volt és piros (I.Sám.17:42). A népi babona szerint a csecsemő arcát születése után azonnal piros almával kellett megsimogatni, hogy a gyermek egészséges legyen. A piros

színnek rontáselhárító erőt is tulajdonítottak: a kisgyermek csuklójára piros szalagot, gyöngyöt kötöttek szemmelverés ellen. A piros színűre festett fejfa azt jelentette a Bihar megyei református temetőkből, hogy az elhunyt erőszakos halált halt.

Sárga: aranypótló szín. A nap, az isteni fény, az örökkévalóság, de rossz értelemben az epe, az irigység színe. Az áruló Júdást a középkori festőművészetben gyakran sárga színű ruhában ábrázolták. A Jelenések könyvében a sárga, illetve hullaszínű lovat a Halál és a Pokol követte (Jel.6:8). A sárga színnek azonban a piroséhoz hasonlóan gyógyító hatása is lehetett a népi gyógyászatban, ezért a sárgaságban szenvedő beteggel tojássárgáját, sárgarépat etettek, sárga színű ruhával takarták le.

Zöld: a tavasz, a reménység, a feltámadás és a halhatatlanság színe, valamint a Paradicsomé, ahová Isten az első emberpárt helyezte. A zöld színről Jeremiás próféta így ír: „áldott az a férfi, aki az Úrban bíz, akinek az Úr a bizodalma. Mert olyan lesz, mint a víz mellé ültetett fa, amely a folyóig ereszti gyökereit, és nem fél, ha eljön a hőség, lombja üde zöld marad. Száraz esztendőben sincs gondja, szüntelen termi gyümölcsét” (Jer.17:7–8). Református népünk éppen a feltámadás reménységébe vetett hitéből eredően gyászszíneként is használta a zöld színű koporsótakarókat. *Bagaméron* 1809-ben, *Áporkán* és *Pécelen* 1819-ben zöld színű szőnyegek voltak az eklézsiák birtokában erre a célra. Virágot, koszorút ebben a korban még nem használtak, a koporsó egyedüli dísz a zöld vagy fekete szőnyeg volt. Megjegyezzük azonban, hogy a zöld – mint a földdel összekötött szín – a pokollal, az ördöggel és démonnal kapcsolatban is értelmezhető, mert a sátán hatalma

még nem ért véget a földön – gondoljunk a felindult, dühös emberre, aki kékül-zöldül haragjában.

Magyarországi református egyházunk címere a színek vonatkozásában csak részben követi a heraldika szabályait, mert ebben az előírt vörös, kék, zöld, fekete, arany és ezüst színeken kívül megtaláljuk a fehéret és a barnát is. Az ún. címersátor vagy palást a koronával, sisakkal, akantuszlevelekkel arany, ezüst, vörös és kék színű, így egybeváág a címertan megállapításaival. A pajzs alapszíne kék. A háttérben álló pálmafa zöld mezőből nő ugyan ki, de a törzse barna színű, levelei szintén zöldek, ami azt jelenti, hogy a pálmafa előtt levő Isten Báránya a földön győzedelmeskedett a halál fölött, ugyanakkor a zöld szín utal a feltámadásra is. A bárány piros színű zászlót tart egyik lábával: ez Jézus vérére emlékeztet, a zászlón levő ezüstkereszt pedig az Ő halálára. Az ezüstsínű, aranyglóriás bárány két fehér színű, nyitott könyvön áll, ami egyrészt az Ó- és Újszövetséget, másrészt Jézus ártatlanságát, tisztaságát szimbolizálja. A két könyvnek tulajdonképpen kék színűnek kellene lennie, vagyis az igazságot jelképezni, abban az értelemben, ahogy Jézus imádkozott tanítványaiért: „Szenteld meg őket igazsággal, a te Igéd igazság” (Jn. 17:17), de mert a két könyv rajza határos, sőt átnyúlik a kék színű címerpajzs mezőjébe, és a heraldika szabálya szerint két azonos szín nem fordulhat elő egymás mellett, továbbá színre ugyanazt a színt festeni nem lehet, a könyveknél a fehér színt alkalmazták, ami egyébként természetes, mert a legtöbb nyomtatvány fehér papíron jelenik meg.

Az ezüst színű sisakdísz fölött arany színű koronát látunk, ebből piros lángnyelvek ágaznak szét – a piros a tűz

színe –, a tűzből életre kelő főnixmadár arany és kék színű, nyakán zöld babérkoszorúval – ez utal az égre és a földre –, a főnix, az aranyszínű nap felé ágaskodik kiterjesztett szárnyaival, ami az Istenhez való vágyakozást jelképezi.

Az egyházunk címerében levő szimbolikus növény- és állatrajzokkal itt nem foglalkozunk, mert ezekről külön szólunk tanulmányunk során; annyit mindenesetre el kell mondanunk, hogy ez a címer a több mint 400 éves múltunkhoz képest nagyon fiatal: használatra 1909 után terjedt el, és összefügg Kálvin János születésének 400. évfordulójával, amelyet Genfben rendeztek a világ valamennyi református egyháza képviselőinek részvételével. Az ünnepség fontos eseménye volt a reformáció emlékművének alapkövetétele.

Aki Genfben járt, és látta az emlékművet, az tudja, hogy Kálvin, Béza, Farel, Knox szobrán kívül – a reformáció nagy pártfogói szobrainak sorában – ott áll Bocskai István erdélyi fejedelemé is. Ez örvendetes tény mellett szomorú viszont az, hogy amíg a reformátorok, pártfogók szobrai alatt német, francia, holland, angol felirat olvasható, Bocskai István szobra alatt – teljesen érthetetlenül, hiszen a szobor 1909 után készült – a szöveg latin (!) nyelvű, mint ha a történelmi Magyarországon a XX. század elején nem beszélte volna „édes anyanyelvünket” közel tízmillió ember, ebből 2 600 000 református egyháztag. Ez az abszurdum most mellékes, hiszen egyházunk címeréről beszélünk, vagyis arról: a reformáció emlékművét elvben úgy tervezték, hogy a különböző protestáns egyházak címerét és jelmondatát is elhelyezik rajta. A genfiek tehát levelet intéztek a magyarországi református egyház akkori vezetéséhez, hogy küldjék meg a címerrajzot és a jelmonda-

tot az emlékmű építőjének. Kiderült azonban, hogy 1909-ben egyházunknak sem címere, sem jelmondata nincs. A Zsinat végrehajtó szerve, az Egyetemes Konvent úgy döntött, hogy Debrecen városának, illetve a debreceni református egyháznak az előbbieken leírt címerét küldik Genfbe, jelmondatul pedig Bethlen Gábor „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?” (Rm.8:31) jelmondatát választják, mint később kiderült, feleslegesen, mert a címerek és jelmondatok – a német és svájci címereken kívül – nem kerültek az emlékműre, de ez utóbbiak is csak a nagy reformátorok szobra előtti mozaik padlóra színes kivitelben.

Debrecen városának címere a zászlós báránnyal az 1300-as évekből ismeretes, arról azonban nincs tudomásunk, hogy valamelyik királytól kapta volna a címert Debrecen, tehát ez ősi, nem pedig adományozott címer. 1598-ban Rudolf császár engedélyezte a címer bővítését: a bárány két könyvön álljon, a pajzs fölött főnixmadár legyen. 1693-ban Debrecen szabad királyi város lett, és a címere ismét bővült: a pajzs hátterébe pálmafa került, a főnix fölé pedig egy aranyszínű ragyogó nap rajza. A címer eszmei mondanivalóját Szeremlei Sámuel debreceni főbíró (1695–1771) így írja le egyik versében:

Látod az Égen Tzimerében
A' Napot sugarozással
Melly *Fénikset* hamvas fészkében
Eleveniti ragyogással.
Zöld *Pálmafa* ennek közepe
Áll szelid *Bárány* előtte,
A' mellyben nintsen mérges epe
Lábait két könyvre tette.

E' Báránynak Tzimere *Kereszt*
Mi is hát mind azt felvegyük
Valamit Isten reánk ereszt
Mindenekben kedvét tegyük.

.....
Téged a Nap emlékeztessen
Jézusra, a' fényes Napra
Semmi Tégedet el ne vessen,
Hogy ne néznél e' Fő Papra.

A város címerének mellékalakjai – akik a címert tartják – két angyal; az egyik lángpalló – értsd rajta: kiűzetés a Paradicsomból (I.Móz. 3:24) – tart a kezében, a bűnbeesést szimbolizálva; a másik angyal keresztet – értsd rajta: Krisztus meghalt bűneinkért. A város általánosan használt címerében az angyalokat nem ábrázolták régebben, de az 1900-ban megjelent Debreceni Képes Kalendárium fedőlapján már látható a színes lenyomatuk, azonban a református egyház 1750-es évekből való pecsétnyomóján az angyalos címer van. Ettől eltekintve a város és az eklézsia pecsétnyomója a reformációtól kezdve azonos volt egészen 1974-ig – ekkor Debrecen új címert kapott – a magyarországi református egyház címere viszont változatlanul a régi debreceni címer maradt. (1. kép)

Rátérve most már a számok szimbolikájára, megállapítjuk, hogy a legrégebb idők óta a világ népeinek pogány vagy keresztyén hite bizonyos számoknak bűvös erőt, jelentőséget, jót vagy rosszat tulajdonított, vagyis ezeket a számokat nemcsak mennyiség, távolság, mérték kifejezésére használták, hanem a számoknak különböző jelentésük is volt. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen még napja-



1. A Magyarországi Református Egyház címere, a debreceni Református Kollégium dísztermében. 1980.

inkban is sokan szerencsétlen számnak tartják a 13-ast, különösen ha ez a naptárban a pénteki napot jelzi. A 21-est viszont sokan tartják szerencsésnek, főként kártyajáték közben, ha három 7-es, egy ász és egy 10-es lap kerül a játékos kezébe. A lottózók közül többen csalhatatlanul hisznek az általuk kialakított számkombinációkban, amelyek szerintük előbb-utóbb meghozzák a várva várt 5-ös találatot.

Maga a számszimbolika a zsidó „kabbala” – hagyomány – szóval kapcsolatos, amely az indiai, perzsa, görög és más filozófiai hatásokra keletkezett, és Kr. u. a VI. századtól kezdve a XVIII. századig a zsidó misztikus irányzat elve volt. A kabalisták vallották, hogy a betű- és számmissztika segítségével felismert isteni akarat megment a szenvedésektől, esetleg egyes tárgyak, a kabalák segítenek, szerencsét hoznak.

A Bibliában előforduló számoknak ilyen értelmezést a keresztyénség történetében a reformációtól kezdve soha nem tulajdonítottak, mindenesetre a Szentírásban is találunk olyan számokat, amelyek kiemelt szerepet játszanak, vagy ún. „szent számok”. Lássuk tehát a Bibliában előforduló számok jelentését:

Egy: Izrael népe egyistenhívő. A nagy engesztelő ünnepen a főpap egy bikát és egy bakot áldozott fel a nép bűneiért (III.Móz.16:3). Istennek egyszülött Fia Jézus Krisztus. „Én és az Atya egy vagyunk” – mondja Jézus (Jn.10:30). Az anyaszentegyház egy és egyetemes. Jézus példázatában a jó pásztor otthagyja a kilencvenkilenc juhót, hogy az elveszett egyet megkeresse (Mt.18:12).

Kettő: Isten két embert teremtett, Ádámot és Évát. Mózes törvénye szerint a gyermek bemutatásakor két gerlicét

vagy galambot kellett vinni áldozatként a templomba. Jézus kettésével küldte ki a tanítványait (Mk.6:7). Jézus a visszajövetelével kapcsolatban kijelenti: „ketten lesznek egy ágyban, az egyik felvételik, a másik pedig otthagytik” (Lk.17:34). A bibliai és a világi jogszolgáltatásban legalább két tanú vallomására volt szükség az ítélelethozatalhoz (IV.Móz.35:30). Két angyal állt meg a tanítványok mellett Krisztus mennybemenetelekor.

Három: az isteni tökéletesség száma, a Szentháromság személyeire, az Atya, Fiú, Szentlélekre utal. Az „Isten szeme” háromszögletű formában jelenik meg a keresztyén szimbolikában. Krisztusnak hármassága van: főpróféta, főpap, király. A gyermek Jézust három király, vagy bölcs kereste fel Bethlehemben. A három király az akkor ismert három világrészt: Európát, Ázsiát és Afrikát, ugyanakkor a három életkort is jelképezte, vagyis a gyermek-, a felnőtt-, és az öregkort. Péter háromszor tagadta meg Jézust. Ábrahámot Isten három angyal személyében látogatta meg (I.Móz.18:2). A főpap a nagy engesztelési ünnepen háromszor ment be a szentek szentjébe. Dániel könyvében három ifjú – Sadrak, Mésak, Abédnego – szabadult ki a tüzes kemencéből Isten angyalának segítségével. A Golgotán három kereszt állt nagypénteken. Jézus harmadnapra támadt fel. A népmesékben általában három nehéz feladatot kell megoldani vagy három kérdésre kell felelni; a népi gyógyászatban háromszor kell megismételni ugyanazt a gyógymódot, hogy hatásos legyen, rendszerint reggel, délben és este. A legtöbb gyógyszert ma is háromszor kell bevenni.

Négy: az égtájak, az évszakok, a régi felfogás szerint a főelemek – víz, tűz, levegő, föld – száma. Négyen vannak

a nagy próféták: Ézsaiás, Jeremiás, Ezékiel, Dániel. A „szent sátor” oltárának tetején négy, szarvhoz hasonló kiképzés volt (II.Móz.27:2). Négy az evangélisták száma: Máté, Márk, Lukács, János. Lukács négy boldogságot említ az általa leírt Hegyi Beszédben (Lk.6:20–23). A Jelenések könyvében négy angyal állt a föld négy sarkán, akik féken tartották a föld négy szelét (Jel.7:1). A mennyei Jeruzsálemet négyszögletes formájúnak írja le János (Jel.21:16).

Öt: az emberi tökéletesség száma. Az evangélisták szerint Jézus öt kenyérrel és két hallal vendégelt meg 5000 férfit, ezenkívül az asszonyokat és gyermekeket. Jézus a példázatában öt okos és öt balga szűzről beszél (Mt.25:1–13). A római katolikus egyházművészetben, illetve szimbolikában az öt rózsa Jézus öt sebére utal. A Bibliában Mózesről öt könyvet neveztek el.

Hat: Isten a világot hat nap alatt teremtette. Hatágú a zsidók csillaga, amelyet két, egyenlőszárú háromszög alkot. A kánai menyegzőn Jézus hatvedernyi vizet változtatott borrá. A hatos számnak rossz jelentése is van: a Jelenések könyvének fenevadja a 666-os számot viseli (Jel.13:18).

Hét: szent szám, a teljesség száma. Értelmezik úgy is, mint a $3 + 4 =$ Isten és a világ összege. A hat teremtési nap után a hetedik napon Isten megnyugodott. Hét napból áll egy hét. A zsidóknál csak a hetedik napnak, a szombatnak volt neve, a többit a zsidó ábécé első hat betűjével jelölték. Minden hetedik esztendő ún. szombatév volt Izraelben, és minden $7 \times 7 = 49$ -dik esztendő után ún. örömev következett (III.Móz.25:8). A nagy engesztelő ünnepen hétszer kellett az áldozati állat vérével meghinteni az oltárt (III.

Móz.16:19). Hét bő és hét szűk esztendőről olvasunk József történetében (I.Móz.41:47–53). A szent sátorban és a jeruzsálemi templomban, általában a zsinagógákban előbb hétágú mécseseket, majd gyertyatartókat használtak. A tizenkét tanítvány közül heten halászok voltak, a Miatyánkban hét kérés van. Jézus hét kenyérrel és hét hallal vendégelte meg a sokaságot, és hét kosárral szedték össze a maradékot (Mt.15:36–37). Krisztus a Magdalai Máriából hét ördögöt űzött ki (Lk.8:2); valószínűleg innen származik az ismert közmondás: „Hetten vannak, mint a gonoszok.” Péter kérdésére, hogy meg lehet-e hétszer bocsátani, Jézus azt feleli, nemcsak hétszer, de még 77-szer is (Mt.18:21). Péter levelében olvassuk, hogy akik az isteni természet részesei lettek, azoknak ezt be kell bizonyítani hétféle módon: hittel, emberséggel, ismerettel, önuralommal, állhatatossággal, kegyességgel, szeretettel (II.Pét.1:5–7). Gyakran előfordul a hetes szám a Jelenések könyvében. János hét kisázsiai gyülekezetnek írt levelet; látomásaiban az Emberfiához hasonló alak hét arany gyertyatartó között állt, jobb kezében hét csillagot tartott. (2. kép) Isten királyi széke előtt hét lámpás égett; a királyi széken ülő Isten hétpecsétes könyvet tartott a kezében; a királyi szék előtt álló Báránynak hét szeme és hét szarva volt; a hetedik pecsét feltörésekor hét angyal hét trombitával állt Isten trónja előtt; az angyal földreszállásakor hét mennydörgés hallatszott; a tengerből feljövő fenevadnak tíz szarva és hét feje volt; a négy élőlény hét angyalnak hét arany poharat adott át; az angyalok kiöntötték a harag poharának tartalmát, és ezt hét csapás követte a földön. A hetedik napnak a megszentelésével kapcsolatban Kassa város 1570-es jegyzőkönyvében ezt olvassuk: „a hét tökéletest,

befejezettet jelent, felhívunk tehát minden szenátort, hogy vasárnaponként legyenek ott Isten szolgálóinak prédikációjánál és erre másokat is hívogassanak.” Vincze György debreceni nyomdász az 1700-ra kiadott kalendáriumában ezt írja: „A szent hetes számot, amely száz esztendeig egymás után a Christus esztendeje számában megmarad, nékünk, és gyermekeinknek eszébe juttasd, tudniillik a hetedik napot, kit Istennek szentelni tartozunk, hogy azt jobban betsüllyük, mint eddig tselekedtük.”

Népünk történetében a hetes szám háromszor fordul elő: a XI. századi Gesta Ungarorum hét vezérről vagy magyarról tesz említést: Árpád, Szabolcs, Gyula, Künd, Lél, Vérbulcs és Ūrs. Anonymus szerint: Álmos, Előd, Künd, Kond, Tas, Huba és Tétény voltak a honfoglaló törzsfők. Görög források szerint hét kapitány: Nyék, Megyer, Kürtgyermat, Tarján, Jenő, Kara és Kaza volt a hét vezér. Mesekezdő formula a „hetedhét országon túl” kifejezés, ami arra utal, hogy a mesebeli események valahol nagyon messze történnek. A házasságot hét tél, hét nyár próbálja ki – tartja a régi közmondás.

Nyolc: az őskeresztyén teológiában Krisztus feltámadása a nyolcadik teremtési napnak számított, továbbá a földi hétnapos hetek után a nyolcadik napot a világitélet és az örökélet kezdetének napjaként tartották számon. A középkori eredetű nyolcszögletű keresztelőkápolnák és mendencék a Krisztus nevébe történt megkereszteltetés utáni új élet érzékeltetését jelképezték. A keresztyén szó azt jelenti: Krisztushoz tartozó, krisztusi, ezért nyolcágú a magyar reformátusok egyik szimbóluma, a csillag. (3. kép)

Kilenc: Máté evangéliumában kilenc boldogságról beszél Jézus Krisztus. A Lélek gyümölcseinek száma kilenc:



3. Nyolcágú toronycsillag, Jászki sér. XVIII. sz.

szeretet, öröm, békesség, türelem, szívesség, jóság, hűség, szelídség, önmegtartóztatás (Gal.5:22–23).

Tíz: Ábrahám Sodomáért úgy könyörög az Úrnak, hogy ha csak tíz igaz embert talál a városban, ne pusztítsa el (I. Móz.18:32). Tíz csapás érte Egyiptomot Izrael népe kiszabadulása előtt. Isten tíz parancsolatot adott a választott népnek. Jézus tíz leprást gyógyított meg, de csak egy ment vissza hozzá hálát adni (Lk.17:11–19).

Tizenegy: az áruló Júdás tragikus halálától az első áldozócsőtörtökig, Jézus mennybemeneteléig tizenegy volt a tanítványok száma. Ezután választották Mátyást „a testvérek körében” tizenkettedik tanítvánnyá (Acs.1:11–26). (4. kép)

Tizenkettő: szent szám. Tizenkét törzse volt Izraelnek; tizenkettő a kispróféták száma. A szent sátorban és a jeruzsálemi templomban tizenkét kenyeret, illetve lepényt kellett szombatoként az asztalra tenni (III.Móz.24:5). Jézus bemutatása után tizenkét éves korában vitték fel szülei először a jeruzsálemi templomba (Lk.2:41). A tanítványok száma tizenkettő. Tizenkét kosár volt a maradék Jézus vendégségén (Mk.6:34; Lk.9:17; Jn.6:13). Pál apostol tizenkét keresztyént talált Efézusban (Acs.19:7). János látomásaiban a mennyei Jeruzsálemnek tizenkét alapköve volt tizenkétféle drágakővel díszítve; a városnak tizenkét kapuja volt gyöngyből (Jel.21:11–21). A magyar néprajzban a karácsony és vízkereszt (jan. 6.) között levő napokat „tizenkettednek” nevezték.

A Biblia számai s ezeknek pontos jelentései még nincsenek minden vonatkozásban feltárva, tehát a számok, különösen a Jelenések könyvében előforduló nagyobb számok értelmezésében nagy óvatossággal kell eljárunk, mert



4. Úrasztali terítő a tizenegy tanítvánnyal.
Az áruló Júdás az asztal alatt kuporog. Tahitótfalu. 1824.

ezeknek misztikus és kabalisztikus, sokszor kontár módon való magyarázása óhatatlanul a bibliai számokkal mesterkedő szekták irányába terelné a hívő református egyháztagek figyelmét. Éppen ezért tanulmányunk végén külön fejezetben foglalkozunk a Jelenések könyvének szimbolikájával.

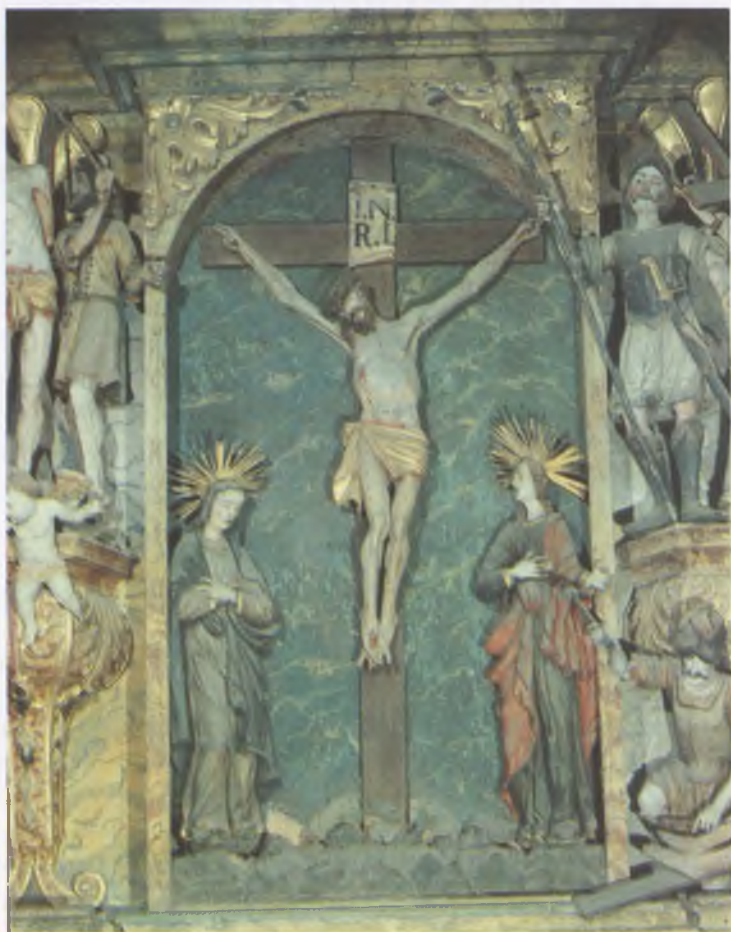
III. Krisztus-monogramok

1. INRI

Minden bibliaolvasó ember előtt ismert, hogy Jézus keresztfájára feliratot szögeztek, amelynek János apostol szerint ez volt a szövege: A NÁZÁRETI JÉZUS, A ZSIDÓK KIRÁLYA. Lukács és János evangélista azt is megjegyzi, hogy ezt a gúnyos szöveget Pilátus három: görög, latin és héber nyelven íratta fel, de az őskeresztyén művészetben ennek a szövegnek csak a latin nyelvű monogramját, a mondat rövidített változatát, az INRI-t alkalmazták, amely azt jelenti: Iesus Nazarenus Rex Iudeorum, magyarul – mint már említettük – „A názáreti Jézus, a zsidók királya.”

Krisztus halálának a világ megváltásában kifejezhetetlen értéke van, hiszen ha Isten nem áldozza fel egyszülött Fiát, nem lenne bűnbocsánat, nem lenne örökélet, aligha beszélhetnénk keresztyén szimbólumokról. Pál ezért hangsúlyozza az úrvacsora szereztetési igéiben „az Úrnak halálát”, ugyanakkor az „eljövendő” Krisztusról beszél, mert ez a meghalt Krisztus nem maradt a sírban, feltámadt! Ma is él, Néki adatott minden hatalom mennyen és földön.

Mi, reformátusok az INRI rövidítését úgyszólván csak a római katolikus egyházművészetből ismerjük, a templomok oltárképeiről, esetleg a falu határában álló olyan keresztekről, amelyeken fémből vagy valamilyen más



5. Korpuszos kereszt. Nyírbátor, római katolikus templom,
Krucsay oltár. 1731.

anyagból készült ún. „corpus”-ok, vagyis ábrázolt Krisztus-testek is vannak. (A corpus latin szó = test.)

Mindezekről függetlenül, az INRI Krisztus-monogram a református templomok úrasztali felszerelésein is megtalálható. A *szigetmonostori* ekléziában volt „egy fejr falú (az az fehér színű – T. B.) kis keszkenő, mellyen I.N.R.I. betűk és 1626 esztendő szám látszik” – olvassuk az 1819-ben felvett leltárban. A *nagyrévi* egyházközség 1863-as összeírása egy ezüstitányért említ „INRI írással”. Szívesen bemutatnánk volna a ritkaságnak számító terítőcskét és az INRI-s tányért, de mivel a két tárgy már nincs az egyházközségek birtokában, korpuszos keresztet látunk INRI felírással az 5. képen. Egészen bizonyos, hogy a terítő és tányér római katolikus használatból került az úrasztalára.

2. XP

A két görög betű Krisztus nevének rövidítése: X = Ch, P = R, vagyis Chr(isztosz). Krisztus neve ilyen XP, esetleg IX formában bukkan fel az őskeresztény művészetben, mégpedig a X és a P betűk összevont alakjában úgy, hogy a X a P betű hosszabbított szárán helyezkedik el. Az I a „Ieszousz”, a X a „Chrisztosz” név első betűje. Ábrázolták úgy is, hogy a X betű az I szárára került. A hagyomány szerint, amikor Nagy Konstantin római császár hadat indított a kegyetlen és erkölcstelen uralkodótársa, Maxentius ellen, a döntő csata előtti éjszakán álmában Krisztust látta, aki a X és P betűt mutatta, és ezt mondotta: „E jelben győzni fogsz!” Nagy Konstantin – bár csak a halálos ágyán vette fel a keresztény hitet – a Krisztus-monogramot alkalmazta a császári zászlón, katonáinak pajzsán és felszerelésén, ké-



6. Krisztus-monogram, a debreceni Református Kollégium
dísztermében. 1980.

sőbb az általa veretett pénzeken is. Azóta a Krisztus-monogramot, amelyet „Christogram”-nak is neveznek, védő, üdvöt adó jelként használták a templomokban, a római katolikus kegytárgyakon.

A régi református egyházművészetben semmi nyomát nem találjuk a XP Krisztus-monogramnak, csak az utóbbi évtizedekben kezdtek alkalmazni, például a *debreceni* Kollegium dísztermének szószéktakarójára hímezve, de ott látjuk a *gyúrói* templomban a kovácsoltvas falikaron. A XP Krisztus-monogram győzelmi koszorúval övezve a kereszt jelével emlékeztet Krisztus feltámadására, az alfa és ómega betűkkel együtt lehet az Atya Istennel való lényegi egységének a szimbóluma. (6. kép)

3. Alfa és ómega

Az „alpha” az első, az „ómega” az utolsó betű a görög ábécében. Egyes betűknek, mint például az alfának és ómegának a Földközi-tenger keleti térségében már a keresztyénség előtti időben szerencsétlenséget elűző, távartó erőt tulajdonítottak. A keresztyén szimbolika forrása a Jelenések könyve 1:8 verse: „Én vagyok az Alfa és az Ómega, így szól az Úr, aki van, és aki volt, és aki eljövendő: a Mindenható.” A Jelenések könyvében még kétszer fordul elő az Alfa és az Ómega, a 21:6-ban és a 22:13-ban. Isten magát a kezdetnek és a végnek nevezi az utolsó ítéletben, de az őskeresztyén egyházművészet az alfát és ómegát Krisztusra vonatkoztatta, és a Krisztus – XP – monogrammal és a kereszt jelével együtt ábrázolta. Ugyanezt tapasztaljuk a középkorban. Az alfát és ómegát a trónon ülő Krisztussal jelenítik meg, nagyon gyakran az utolsó ítélet-

tel kapcsolatban. Itt ezek mint betűk a Krisztus kezében levő életkönyvébe is be lehetnek írva (Jel.20:12).

Csak érdekességként említjük, hogy az őskeresztyén síremlékek domborművein felcserélve is láthatjuk a korszorúról aláfüggő két betűt, ezáltal az jut kifejezésre, hogy a földi vég, a halál után Krisztus áldozata által kezdetét veszi az örökélet, az üdvösség.

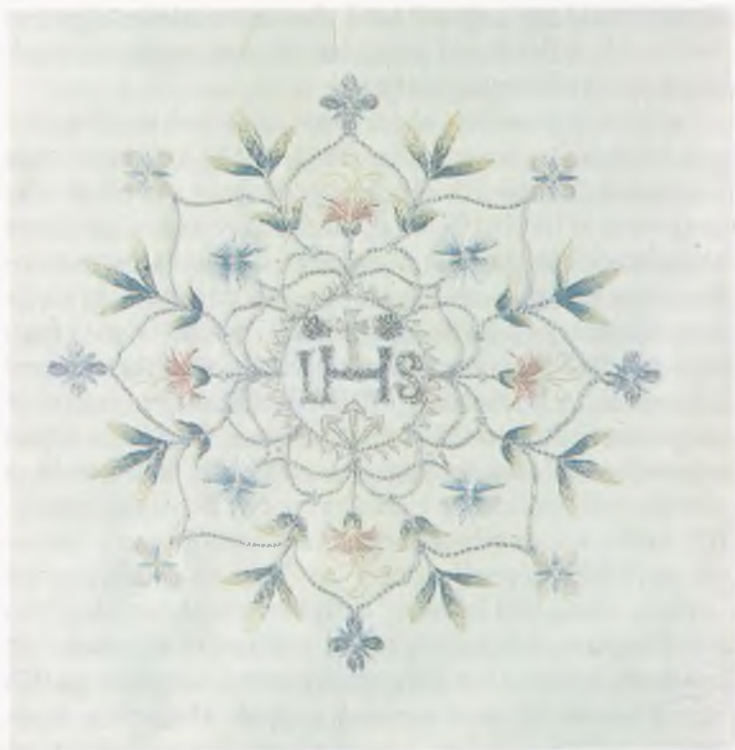
Az alfa és ómega – a Krisztus XP monogramhoz hasonlóan – újabb kori díszítményük a református templomoknak, bár a *kajászoói* gyülekezetnek van egy olyan ezüst kenyérosztó tányérja az 1700-as évek végéről, amelyen pelikánt, alfa és ómega betűket látunk. Általában a szószéktakarókra hímezték a két betűt, de például *Bábonymegyeren* a szimbólumot a templom mennyezetére festették 1949-ben.

4. IHS

IHS és JHS formában Jézus egyik latin nyelven kifejezett tisztségének a rövidítése a három betű: „Jesus Hominum Salvator” – Jézus az emberek Megváltója – vagy mint a már említett „In Hoc Signo” – „E jelben...” rövidítéseként értelmezték; ez utóbbi Konstantinnak a Krisztus jelében való győzelmére utal. A késői középkorban ez a Krisztus-monogram a dominikánus és a franciskánus rend különösen kedvelt szimbóluma lett, majd 1534-től, a Loyolai Szt. Ignác által alapított jezsuita rend, a „Societas Jesu”, a Jézus Társaság sajátította ki magának az IHS betűket, de más értelemmel: náluk ugyanis a „Jesus Habemus Socius” – Jézus a mi szövetségesünk – jelmondat rövidítése lett. A rend tagjai az IHS, JHS betűket a mellükön viselték

olyan formában, hogy a H betű vízszintes szárára a kereszt jele került, a betűk alá pedig három szeg rajza. A szegek Jézus szenvedésének jelképei.

Ismerve a jezsuiták ellenreformációs tevékenységét – gondoljunk a gyászévtizedre (1671–1681), a gályarabokra – azonnal érthetővé válik, hogy kálvinista népünk idegenkedett az IHS betűktől, jóllehet vallotta és vallja: Jézus az emberek Megváltója. A jezsuita értelmezés miatt azonban ezt a Krisztus-monogramot nem kedvelte. Ugyanakkor minden aggályoskodás nélkül használta az olyan úrasztali terítőket, amelyeket a jezsuita rend jelvényével díszítettek. A *sajókazai* eklézsiának 1646-ban olyan fehér patyolatterítőt ajándékoztak, amelynek közepére színes selyemfonállal, skófiummal a zászlós bárányt hímezték, a zászlón IHS betűkkel; a bárány vére egy kehelybe csurog. IHS betűs, színes selyemmel hímezett terítője van a *szerencsi* egyházközségnek, amely az 1806-os leltár szerint „apácza munkával készült” az 1600-as években. A *debreceni* Nagytemplom terítői között csontszínű selyemterítőt találunk, amelynek a közepén a bárány zászlóján az IHS betűk kereszttel és szegekkel vannak ábrázolva. Bizonyosra vehető azonban, hogy a három, jezsuita jelvényes terítő eredetileg római katolikus templom számára készült, az oltáron levő misekehely letakarására szolgált, és ajándékképpen, mondhatnánk: véletlenül került az úrasztalára. (7. kép)



7. IHS monogram úrasztali terítőn. Debrecen, Nagytemplom. XVIII. sz.

IV. Állatszimbólumok

1. Hal

Az őskeresztyénség egyik legrégebbi jelképe a hal. Jézus az első tanítványait, akik korábban halászok voltak, azért hívta el, hogy „emberhalászok” legyenek, ezért a megkeresztelt híveket a halakhoz hasonlították. Jézus a kaper-naumi zsinagóga számára olyan ezüstpénzzel fizette a templomadót, amelyet Péterrel egy hal szájából vétetett ki (Mt.17:27); ugyancsak Ő a sokaságot több alkalommal kenyérrel és hallal vendégelte meg. Krisztus feltámadása után a tanítványok olyan sült halat ettek a csodálatos hal-fogás után, amelyet Jézus előre készített a számukra (Jn.21:9). A görög *ichthüs* = hal szó a korai keresztények körében Krisztust szimbolizálta, illetve ennek a mondatnak első betűiből az *ichthüs* szó alakult ki: *Jézusz Chrisztosz Theou Hüiosz Szótér* = Jézus Krisztus, Isten Fia, Megváltó. Az ősgyülekezet tagjai titkos jelként használták a hal figuráját, ezt lerajzolva ismerték fel egymást az üldözések idején, amikor még titkolni kellett a Krisztushoz való tartozást. A „kívülálló” számára semmit sem jelentett a hal rajza, a kereszténynek azonban rögtön tudták, hogy testvérrel találkoztak. A hal alakja előbb az őskeresztyének sírkövein, kőkoporsóin jelent meg, később a templomok falán, festett és mozaikdíszeken.

Sok adat utal arra, hogy a szeretetvendégségeken (görögül: *agapé*) a résztvevők kenyeret és halat fogyasztottak.



8. Hal figurák a gyügyei templom mennyezetén. 1767.



9. A szamoskéri templom, 1973.

Bizonyítják ezt a katakombákban, az ősgyülekezet istentiszteleti helyein, a sírkamrákban fennmaradt falfestmények. Az egyházatyák tanítása szerint a keresztséget is jelképezte a hal, mert ennek az életeleme a víz.

A hal mint szimbólum, ritkán fordul elő a református egyházművészetben. Néhány, az 1700-as években festett templommennyezet kazettáján találjuk meg ezt a Krisztus-szimbólumot. Az újabban épült templomok díszei között felbukkan a hal alakja, például a *debreceni* Kossuth utcai templom 1938-ban készült falfestményén, a *budakeszi* és a *fóti* templom csillárján, sőt a *szamoskéri* templom modern formája is a hal alakját utánozza. (8–9. kép)

2. Isten Báránya

Nem sokkal az Egyiptomból való kivonulás előtt Isten Mózes által azt parancsolta Izrael népének, hogy minden család vágjon le egy bárányt vagy kecskét, a vérével hintsék meg az ajtó szemöldökfáját, hogy abba a házba az öldöklő angyal, aki elpusztítja az egyiptombeli elsőszülötteket, ne menjen be. A húst süssék meg, és mind fogyasszák el (II. Móz. 12). Izrael történetében ettől kezdve az emlékezés napja lett a „páska vacsora”, a bárány feláldozásának, a szabadulásnak ünnepe. Az Újszövetségben az Isten előtti áldozat jelképévé vált Jézus Krisztus, akire Keresztelő János így mutatott rá: „Íme, az Isten Báránya, aki hordozza a világ bűnét!” (Jn. 1:29). Érthető tehát, hogy a keresztyén művészet legkedveltebb, leggyakrabban használt szimbóluma lett az Isten Báránya, latinul: *Agnus Dei* (*agnus* = bárány, *Deus* = Isten). A bárány jelenik meg János látomásaiban. Isten trónusán egy bárány állt, „mint ha meg lenne

ölve” (Jel.5:6). Azonban Jézus, a Jó Pásztor, a tanítványokat is juhokként vagy bárányokként küldi ki a világba, mégpedig a farkasok közé (Mt.10:16), sőt az Őt követőket, a keresztyén egyház tagjait is „bárány”-nak nevezi, amikor azt mondja Péternek: „Legeltesd az én bárányaimat.” (Jn.21:15). Az utolsó ítéletkor az eljövendő „Emberfia”, Jézus Krisztus – mint igazi bíró – az üdvözülteket a bárányok, illetve juhok, az elkárhozottakat a kecskék közé sorolja (Mt.25:32–33).

Amint mondtuk, az őskeresztyén művészetben az Isten Báránya általánosan kedvelt jelképpé vált, éppen ezért meghökkentő a 692. évben tartott konstantinápolyi zsinat végzése, amely eltiltotta Krisztusnak mint báránynak az ábrázolását. Ez a szimbólum tehát ritkán fordul elő a keleti egyházban. A konstantinápolyi zsinat határozatával szinte azonos időben I. Sergius pápa viszont azt a rendeletet adta ki, hogy az ostya kiszolgáltatása alatt minden templomban, kápolnában ezt a latin szöveget énekeljék: „Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis” – „Istennek Báránya, aki elveszed a világ bűneit, könyörülj rajtunk.” Ez a pápai utasítás sokban hozzájárult ahhoz, hogy a keresztyénség nyugati ágában a bárányt mint szimbólumot megtartották, és gyakran alkalmazták.

A mindig lépegető formában ábrázolt bárány keresztes zászlót tart a lábával; ez képekben érzékelteti a feláldozott és Isten által feltámasztott, a halálon győzedelmeskedő Krisztust. A lépegető, tehát nem álló bárány arra utal, hogy mindig előbbre kell haladni a hitben, Krisztus megismerésében: „követni a Bárányt ahová megy” (Jel.14:4). A bárányt úgy is ábrázolták, hogy a vére kehelybe ömlik – lásd a *sajóecsegi* úrasztali terítő említett mintáját –, de

úgy is, hogy a zászló rúdja kereszt alakú, és az egész jelképrendszert koszorú övezi. A kereszt Jézus szenvedésére, halálára utal, a koszorú pedig a győzelemre. A koszorú évezredek óta a győzelem szimbóluma. Néha ez a koszorú – négy részre osztva – kalászból, szőlőfürtökből, virágokból és olajágakból áll, vagyis a négy évszakot jelképezi.

Bod Péter lexikonában ír a „Bárány”-ról; szerinte: „A Bárány ábrázolja I. A Krisztust”, aki „Istennek a mi bűneinkért meg-áldoztatott”. II. „A szelíd jámbor természetű Istenfélő Embert.”

A zászlós bárány a reformációtól kezdve állandó szimbólumként szerepel a református egyházművészetünkben. Fametszetes kivitelben megtaláljuk az 1561 óta működő debreceni nyomda kiadványainak címlapján. Méliusz Juhász Péter „Magyar praedikatiok”, 1563-ban megjelent művén a bárány fejét jobb felől látjuk. (10. kép) Azonban egy 1577-ben kiadott számtankönyvön a bárány feje bal oldalra került. A nyomdászok a későbbi könyveken saját tetszésük szerint alkalmazták a város címerét (mellőzték a heraldika szigorú szabályát, amely szerint önkényes változtatásokat nem lehetett eszközölni), vagyis a bárányt hol jobb, hol bal felé, de mindig hátranéző és glóriás fejjel, keresztes zászlóval ábrázolták. Vajon miért néz hátra a bárány? A heraldikával foglalkozó szakemberek ezt a tényt nem vették figyelembe. Mi úgy véljük: Jézus Krisztus a bárányon kívül a „Jó Pásztor”-t is jelképezi, és a keleti pásztor nem a juhok után, hanem előttük ment, így vezette őket a „füves legelőkön... csendes vizekhez”, akkor érthető, hogy a „Pásztor” sokszor hátrafordult a juhai miatt: biztonságban vannak-e?

Persze megtaláljuk az Agnus Dei-t, ugyancsak jobb vagy bal felé néző fejjel az úrasztali edényeken, terítőkön, abroszokon, a harangok domborművein, a pecsétnyomókon; ezek felsorolása azonban meghaladja tanulmányunk keretét, így csak néhány különleges példát említünk: az orthodox vagy görögkeleti, görög katolikus kettős keresztrel és zászló nélkül vésték a bárány alakját a *rásonyi* eklézsia XVII. századi ónkannájára; ugyancsak zászlós bárány áll a *nagykőrösiek* 1727-ben készült aranyozott ezüstkannájának tetején, a zászló azonban valamikor letört a kannáról. (11. kép)

Az Isten Báránya szimbólum a magyar népművészetben is helyet kapott. Előfordul a XVIII–XIX. századi hímzéseken, fafaragásokon, olykor módosított alakban: a bárányt oroszlán vagy ló helyettesíti. Ugyanilyen ábrázolást látunk egy XVII. századi vörösréz kenyérosztó tálon. (12. kép) A zászlós bárány mind a négy lábával „lép” a bukovinai székelyek fonatos öltéssel készült hímzésein, a párna- és lepedővégeken.

Egyébként a bárány szinte kivétel nélkül három lábon „megy” – az egyik mellső lábával a zászlót tartja –, de van olyan ábrázolás is, amelyen a bárány fekszik. Így látjuk a *hajdúbagosi* egyházközség 1663-ból való ónkannájának fedelén, és így tűnik fel a *tiszaszentimrei* eklézsia 1869-ből való ibolyaszínű bársonyabroszán ezüsttel hímezve, zászló nélkül. Néha csak az úrasztali terítőre hímzett szöveg utal az Isten Bárányára. A debreceni Kistemplomnak 1749-ben egy ismeretlen özvegyasszony zöld bársonyabroszt ajándékozott, az 1762-es leltár szerint „ezen gyöngyökkel ki rakott betűkkel”:



11. A nagykőrösi egyházközség keresztelő kannája. 1727.



12. Kenyérosztó tál. Kecskemét, Református Múzeum. XVII. sz.

Jézus Báraány vére,
Lelkem drága bére,
Más érdem, ály félre.

A *túrkevei* templom egyik terítőjére Bézi Kata az 1700-as években ezt hímezte: „Isten Báraány, Úr Jézus Krisztus, ki elvészed e világ büneit, irgalmaz mi nekünk”. Kétszer (!) hímezték ugyanezt a szöveget az *ajkai* templom számára 1647-ben ajándékozott úrasztali terítőre és háromszor (!) hangzik az „Istennek Báraány, Ki bűnünket elveszed: Irgalmaz Nékünk!” szöveg a 183. dicséretünkben. A latin nyelvű „Agnus Dei” kezdetű ének Luther Márton Wittenbergben már 1523-tól énekeltette német nyelven, nálunk azonban ez a nagyheti dicséret csak az új énekeskönyvben kapott helyet. (13. kép)

Tegyünk egy kis kitérőt az Isten Báraány jelképpel kapcsolatban. 1705-ben megalakult Debrecenben a könyvkötők céhe. A mesterek a kassai könyvkötők 1699-ből való szabályzatát kérték kölcsön, amelynek 17. artikulusa kimondja: „Valaki compactor – könyvkötő – mesterséget valamelly chében nem tanulta, annak ne légyen szabad sohult az országban se könyvet, papyrost, kalendáriumot, képecskéket, Agnus Dei-ket hordozni, annál inkább el adni.” A kassai könyvkötők kiváltsága volt, hogy a vásárokon csak ők árusíthatták a szentképeket, az Agnus Dei-eket a könyveken, naptárokon, egyéb, a kompaktorokat illető árucikkeken kívül. A debreceni református vallású könyvkötők aligha árultak „képecskéket”, ezt ugyanis a hitvallásuk tiltotta. Az Agnus Dei, Isten Báraány benne volt ugyan a város címerében, nem valószínű azonban, hogy az ilyen díszítésű viaszamulettet, amelynek rontás-



13. Agnus Dei-s pásztorjelvény. Debrecen. 1774.

elhárító tulajdonsága volt a babonában, a debreceni könyvkötők árusították volna. A középkortól kezdődően magát a viaszamulettet és az ezt tartalmazó tokot egyaránt Agnus Dei-nek nevezték (Takács Béla: A debreceni könyvkötőművészet. Db. 1980. 29–31. lap).

Az Isten Báránya szimbólum a XX. század elejére háttérbe szorult a református egyházművészetben. 1974-ben Debrecen címeréből is „kiléptették”. Ma már csak úgyszólván a Magyarországi Református Egyház címere őrzi ezt a nagyon régi, eszméletű és nagyon tartalmas jelképet.

3. Pelikán

Legendás madár a pelikán – régi nevén „publikán” –, magyarul: gödény, mert évszázadokkal ezelőtt azt hitték róla, hogy saját vérével táplálja fiókait. E vélekedés bizonyára abból a megfigyelésből adódott, hogy a pelikánfiókák anyjuk csőrének tágulékony bőrhártyazacskójából eszik ki a félig megemésztett és a begyből visszaöklendezett maradványokat vagy az éppen csak lenyelt halakat. Ez téveszthette meg a hajdani „természetvizsgálókat”, hiszen a pelikán – madártársaihoz hasonlóan – valójában egyetlen csepp vért sem áldoz fiókaiknak.

A Margitai Péter *debreceni* református püspök 1632-ben megjelent temetési beszédében található legenda szerint „Az publican madar felől azt olvassuk, hogy ő neki természet szerént valo ellenkezese vagy az kigyoval. Mikor azért az publican madar el megyen, hogy eleseget keressen az ő apro fiainak, az kigyó fel masz az ő feszkebe, es az ő apro fiait meg öli. Haza jöven az publican madar, az ő meg holt fiait harmad napig sirattya, annak utanna az ő saját

mellyet, görbe es hegyes orraival meg sebesitven, veret ki bocsattya es az ő meg holt fiait meg eleveniti.”

Szentgyörgyi József, az énekszerző *debreceni* orvos viszont „A legnevezetesebb természeti dolgok esméreti” (Debrecen, 1803) című könyvében ezt írja a pelikánról: „mivel pedig néha megesik, hogy az apró halakat fogdosás közben az orra felső része szélivel megsértvén, ezeknek kiszivárgó vérek az említett zsatskóbeli vizet megpirosítja, némelly ahoz nem értők szemlélvén, mint éteti belőle fíjait, elhírelték azt a pelikánról való régi költeményt, hogy az a maga mellyit felvágván, a fíjait tulajdon vérivel itatja.”

Miskolczi Gáspár erdélyi református esperes az „Egy jeles vad-kert” (Lőcse, 1702) című munkájában, amelyet F. Wolf wittenbergi teológus latin nyelvű művéből fordított magyarra, azt olvassuk, hogy van folyók, tavak mellett és pusztában élő pelikán, amely kígyókkal, gyíkokkal táplálkozik. A 102. zsoltár 7. versében a nyomorult ember így imádkozik: „A pusztai pelikánhoz hasonlítok.”

A középkori keresztyén szimbolikában vált a fiait saját vérével tápláló pelikán Jézus Krisztus jelképévé, bár Physiologus már jóval előbb azt írja a pelikánról, hogy „teljesen feláldozza magát gyermekeiért”.

Református őseink gyakran alkalmazták Krisztusnak ezt a jelképét az úrasztali felszereléseken. Az általunk ismert ilyen legrégebb pelikánbrázolás a *cégénydányádi* eklézsia rendkívül szép aranyozott ezüst úrasztali kannáján maradt fenn 1604-ből. Plasztikus formában látjuk a pelikánt a *biharnagybajomi* egyházközség ónkannáján, az *uszódi* eklézsia két cserépkancsóján, pontosabban „orros”-án, melyre az ismeretlen fazekas 1801-ben a pelikán

figuráját formálta két fiókájával, valamint a *noszvaji* templom mennyezetén. (14–17. kép)

Olykor a szószékkorona csúcsán jelenik meg a pelikán, de leggyakrabban az úrasztali terítőre hímezve, az egyházközség pecsétnyomójába vésve találkozunk ezzel a Krisztus-szimbólummal.

A pelikánt általában három fiókával szokták ábrázolni, előfordul azonban, hogy a fiókák száma csak kettő, mint az említett uszódi kancsókon, sőt az is, hogy a pelikán – általában az úrasztali terítőkön – magában áll, csőrét mindig a begyéhez hajtva. Érdekes megfigyelni, hogy a szabolcs-szatmári egyházmegyében miként terjedt el a pelikán magános ábrázolása. *Csengerújfaluban* 1730-ból van egy pelikános terítő fiókák nélkül, ugyanígy látjuk a *mátészalkai* terítőn 1743-ból, *Doboz*, *Szamossályi*, *Nyírlövő*, *Gebe* XVIII. századi terítőire a pelikánt szintén fiókái nélkül hímezték. Griffmadárként említi a pelikánt a *solti* eklézsia 1819-es leltára: „vagyon kamuka – azaz damaszt – abrosz, közepin egy grif madár három tsirkéivel, arany ezüst varrással, 1728 esztendő számmal”.

Az Isten Bárányához hasonlóan a pelikánra is találunk szöveges utalást. A *misztótfalusi* eklézsia úrasztali „keszkenőjére” 1650-ben ezt hímezték: „Az úr Jesus Kristus az igaz pellikán, ki megeleveníti a mi lelkünket az örök életre. Ámen.”

A pelikán tehát – fiókáival vagy ezek nélkül – gyakran előfordul a református egyházművészetben; ezzel magyarázható, hogy ez a kifejezetten egyházi jelkép helyet kapott és tovább élt a népművészetben is. Az 1700-as évektől rákerült a takács- és a népi szöttesekre, valamint a szálánvarrott hímzésekre. A pelikánmotívumot többszörö-



14. A cégénydányádi egyházközség úrasztali kannájának pelikános dísz. 1604.



15. Pelikán a noszvaji templom mennyezetén. 1734.



16. Pelikán a biharnagybajomi egyházközség ón kannáján. 1742.



17. Pelikán az uszódi egyházközség cserépkancsóján. 1801.

sen ismételve, sorosmintaként alkalmazták a párna- és lepedővegeken két ellentett sorban hímezve. A pelikánminta egykori közkedveltségét mutatja, hogy a mézeskalács-ütőfákra is rákerült. Az Alföldön régebben olyan cserép komaszilkéket készítettek, amelyeknek fedelére madárból és fiókáiból álló csoport figuráját alakította ki a fazekasmester. A komaszilkében vitték a gyermekágyas asszonynak a nőrokonok, köztük a keresztanya az ételt. Ez az ábrázolás szintén a pelikánra vezethető vissza, de olyan értelemben, hogy a legendás madár saját vérével táplálja kicsinyeit, az édesanya pedig saját tejével táplálja a csecsemőjét. Naivan bájos ábrázolását látjuk a pelikánnak egy beregi keresztzemes hímezésen, amelyen a fiókák száma négyre szaporodott: kettő közülük a fészekben van, kettő kiesett vagy kimászott belőle. Nyilvánvaló, hogy a hímezőasszonyra valamelyik úrasztali terítő mintája volt hatással, ezt másolta le, és mert minden másolásnál változtatás történt, ez esetben a variáció abban nyilvánult meg, hogy a fiókák száma lett eggyel több, bár ilyen ábrázolás az egyházművészetben sehol sem fordul elő (Kocsisné Szirmai Fóris Mária: Keresztzemes kézimunkák. Bp. 1955. 205. ábra).

4. Főnix

Magyarországi Református Egyházunk címerében, Debrecen város régi és új címerében látjuk a nyakán győzelmi babérkoszorút viselő főnix alakját. Erről a különleges madárról Miskolczi Gáspár könyvében ezt olvassuk: „A fénix madár az égi madarak között legtsudálatosabbnak tartatik. Ez Arabiában terem a mint írják, némellyek

másutt is mondják, és a maga hamvából ujjá lészen azt állatják (– ti. vélik, T. B.). Élete rendszerint tart hatszáz hatvan esztendeig, némelly tudósak szerint továbbis. Azt állatják felöle, hogy az egész föld kerekségén tsak egyetlen-egy madár légyen ilyen, ritkán láttatik, nagyságára annyi mint a saskeselyü, a nyaka körül arany színü fényes, a farkában pedig rosa színü tollai vannak, artzultatja pofás, feje tetején pedig bubja, vagy bóbitája vagon. Két jeles dologról magasztaltatik pedig mindenek felett ez a madár: I. Hogy e széles világon tsak egyedül légyen, és ritkán-is láttassék. Innét származott az e közbeszéd: 'A Fénixnél is ritkább'. Szólván a köz jóra született vagy igen tudós, vagy igen vitéz, vagy istenfélő ember felől, a ki igen ritka szokott lenni. A mint a boldog emlékezetü Filep Mélancton-is az ő idejében Német ország Fénix Madarának hivattaték. II. Hogy minden egyéb madarak természeti ellen minden gunározás nélkül teremjen. Illyen formán, hogy jó eleve megérezvén az ő halálának közelítését, igen meleg fűszerszámokból, ugymint kásiából, mirhából, aloesből (quassia, mirha, aloe trópusi növény – T. B.) s több efféle ritka nemü drága tsemetékéből, a mellyek könnyen meg-gyúladhatnak, magának fészket készít, annakutánna bé-ül a fészekben, s úgy várja hogy meggyuljon, és meggyuladván maga-is fészkével együtt porrá ég. És minekutánna meg-ég a fénix, a hamvából terem elsőben egy néminemü férgetske, a férgetskéből nevededik osztán az elébbenihez hasonló uj madár, továbbá ez az uj madár az elsőbbnek tsudálatos halotti pompát téssen. Mert a megégett fészket bé-hordja Heliopolis nevü igen hires városba, és ottan az óltárra helyhezteti... Herodotos azt írja, hogy mind azok mellyeket ő a Heliopolisbéliektől a fénix-

ről hallott, néki nem tetszik hitelesnek lenni. Azt is írja, hogy ő soha fénixet nem látott, hanem csak írott képét... Aristoteles és több hiteles természetvisgálók-is ezen madárnak még csak a nevét sem említik, mivelhogy csak költött dolognak lenni tartották... Ámbár némelyek azt mondják, hogy fénix zuzát ettek. Ellenben pedig az ekklesiái historiát író régi atyák, igen jelesen emlekeznek ezen madár felől; mellyről Lactantius kiváltképen való verseket-is irt. Názianzenus pedig igen szépen emlékezik felőle az ő verseiben. Ambrosius a 118. Sóltárnak magyarázatjában, és a fel-támadás hiteles vóltáról írott Oratiojában azt mondja, hogy meg-esmérte ezt a madarat az Írásoknak hiteles vóltokból, és gyakorta-is ditséretesen való emlegetésekből. Egy szóval: hitelesebb értelme ez, hogy soha nints a földnek kerekségén olyan madár, melly maga magát meg-égesse, s ujobban a maga hamvából teremjen. Ellenkezik pedig elsőben-is a teremtésnek historiájával, mellyben megáldván Isten a madaraknak nemét, ilyen módon bizonyos törvényt szabott eleikbe, hogy a madarak madaraktól szaporodjatok. (I.Mós.1:22.) Ellenkezik ez a dolog a Vizözönnek Historiájával-is, mellyben Isten mindenféle madarak közül kettőt-kettőt, még pedig egy-egy párt parantsolt vólt a bárkába bé-vinni; hogyhogy lehetne tehát a Fénix eleitől fogva ez egész földön csak egy? Ismét, más egyéb madarak az ő tsirkéjeknek ki-költések, fel-nevelések végett raknak fészket; ez pedig maga halála végett. Más egyéb madarak a Nap által megörvendeztetnek, és minden reggelenként annak fényétől ugyan meg-élednek; ez pedig a Napnak hévségétől fészkeivel együtt fel-gyujtatván megégettetik. Ez légyen elég e költött mese forma madárról."

A szövegben ennek ellenére több utalás történik arra – bibliai idézetekkel bizonyítva –, hogy a főnix sok formában jelképezi Jézus Krisztust. A Lexikon christlicher Kunst szerint a főnixről szóló monda Egyiptomból származik; Physiologus szerint viszont Indiából, és minden 500. évben Libanon cédrusait keresi fel fészekrakás végett; sorsa az előbbieken leírt módon alakul, azzal a különbséggel, hogy az újjáéledt főnix Heliopolisból – Egyiptomból – visszatér hazájába. Ezt a hagyományt Physiologus kapcsolatba hozza Jézus Krisztus szavaival: „Azért szeret engem az Atya, mert én odaadom az életemet, hogy aztán újra visszavegyem” (Jn.10:17). A főnix tehát Krisztus halálának és feltámadásának jelképe lett. A főnix az erényeket is szimbolizálja: az állhatatosságot, a reménységet, a szüzességet, ebből következően ez a madár Mária jelvényeként is szerepel.

Megjegyezzük még, hogy az indiai hitrege szerint a főnix minden 1461. évben égeti el magát, majd születik újjá. Az egyiptomi mondavilágban a főnix megelevenedését kapcsolatba hozták a Nílus folyó ismétlődő áradásával, amelyet a természet megújulása követett. Ugyanilyen kapcsolata volt a főnixnek a tavaszi napéjegyenlőséggel. Végeredményben tehát ez a képzeletbeli madár mindig az új élet szimbóluma volt.

A keleti keresztyén bizánci birodalom jelvényül választotta a főnixmadarat. A római katolikus egyházművészetben főleg a középkorban gyakran ábrázolták a főnixet, a református szimbólumok között viszont alig fordul elő. Debrecen címerében a főnix utal a várost oly sokszor elpusztító tűzvészekre, amelyek után azonban Debrecen mindig újjáépült. Egyházunk címerében a főnix jelenti

múltunk sok megpróbáltatással járó korszakait, amelyek után Isten kegyelméből mindig megújulás következett. A főnixmadár alakját a *polgári* egyházközség pecsétnyomójára 1889-ben vésették rá, mert az eklézsiát 1718-ban az ellenreformáció elsodorta, és csak 1888-ban „éledt újjá” a gyülekezet.

A főnixmadár az irodalomban is előfordul. Gyöngyösi István „Poraiból megelevenedett Phoenix...” címmel írta meg 1693-ban Kemény János – rövid ideig Erdély fejedelme – tatár rabságból való szabadulásának történetét. Bod Péter pedig Tótfalusi Kis Miklóst, a legnagyobb magyar nyomdászt, a XVII. századi magyar műveltség hányatott sorsú úttörőjét nevezte „Erdélyi Féniks”-nek.

5. Unicornis

Mesebeli állat az unicornis, magyarul: egyszarvú, de ettől függetlenül ezt a lóhoz hasonló, homlokán egy sima vagy spirális szarvat viselő kecses testű állatot Physiologus annyira létezőnek tartotta, hogy leírta az unicornis befogásának módját. Ehhez nem volt szükség semmiféle csapdára, vadászfortélyra, mert csupán egy szüzet kellett szépen kiöltöztetve arra az útszélre ültetni, ahol az unicornis jární szokott. Az állat a szűz ölébe ugrott, és ettől kezdve csak neki engedelmeskedett, követte mindenhol, de leginkább a király udvarába. Az antik szerzők szerint az unicornis Indiában él.

Abból következően, hogy a Bibliában is megtaláljuk az egyszarvút, a 92. zsoltár 11. versében olvassuk: „magasra növeszted az én szarvamat, mint az egyszarvúét”, a kései középkorban hittek a létezésében, így lett az unicornis

Jézus Krisztus, Szűz Mária, vagyis az ártatlanság, a szűziesség szimbóluma. Az unicornis szarvából készült por alakú orvosságot még az 1700-as években is árulták, sőt Zeininger Antal az 1772-ben alapított és máig működő debreceni patikáját az „Arany Egyszarvú”-ról nevezte el, s ott csodaszerként árusította a korabeli patikusokhoz hasonlóan az unicornis szarvából előállított, keletről importált orvosságot, amelynek értéke azonos volt az arannyal. J. W. Müller német fiziológus még 1826-ban is bizonygatta, hogy létezett egyszarvú, mert Afrikában olyan sziklarajzokat talált, amelyeken unicornist ábrázoltak. Ma már tudjuk, hogy anatómiai okokból lehetetlen, hogy olyan állat létezzék, amelynek csak egyetlen és valódi szarva van; az afrikai ábrázolások nyilván az antilopot utánozták, esetleg az orrszarvút akarták megörökíteni.

Ami pedig a Zsoltárok könyvében szereplő egyszarvút illeti, az itt említett állat helyesen „bivaly”, ahogy a legújabb bibliafordításban olvassuk.

Az egyszarvú mint szimbólum a zászlós báránnyal, a pelikánhoz képest sokkal ritkábban fordul elő a magyar református egyházművészetben, de a jelkép a XVII–XIX. század folyamán mindig felbukkan az úrasztali edényeken, terítőkön. Legrégibb és legszebb emléke az unicornis ábrázolásának a *nagyvarsányi* egyházközség 1600-as évek közepéről fennmaradt nagyméretű, színes selyemmel, skófiával hímzett abrosza, amelynek közepén virágkoszorúban, fák között látunk unicornist és más állatokat. (18. kép)

Egerlövő 1736-os leltára említ egy aranyozott ezüst talpas poharat, amelynek oldalát „unikornis” díszíti, A. I. betűkkel. A monogram az adományozó nevének rövidíté-



18. Unicornis a nagyvarsányi egyházközség úrasztali abroszán. 1656.



19. Unicornis a jármi egyházközség úrasztali terítőjén. 1699.

se, az egyszarvú itt a család címerére utal, mert az unikornis a nemesi címerekben is előfordul. Anglia címerét egy koronás oroszlán és egy unikornis tartja. A *derceni* eklézsianak 1808-ban olyan terítője volt, amely „unikornis és virág formákkal ékesített”. A *jármí* templom skófiúmmal hímzett terítői közül az egyiket 1699-ben madárral és egyszarvúval díszítették. (19. kép) Végül mint különlegességet említjük a *panyolai* gyülekezet vörösréz bortartó kannáját, amelyet valamelyik debreceni mester készített 1809-ben, az oldalára pedig egyszarvút vésett.

6. Szarvas

„Ahogyan a szarvas kívánkozik a folyóvízhez, úgy kívánkozik hozzád a lelkem, Istenem” – a 42. zsoltár idézett szövegét már az őskeresztyénség idején a keresztségre vonatkoztatták, és része volt a keresztség liturgiájának. A szarvas a megkeresztelendő, vagy általában a hívők lelkét szimbolizálta. A VI. századból Olaszországban maradtak fenn olyan mozaikdíszítmények a keresztelőkápolnák falán, amelyeken a szarvasok „az élet forrásánál” jelennek meg, vagy a XII. századból olyan mozaikok, melyeken a szarvasok galambokkal együtt jönnek a paradicsomi folyóhoz, hogy felfrissítsék magukat. Később más értelmet is kapott a szarvas, mivel jelképezte Jézus Krisztust, aki a kígyót – a sátánt – megsemmisíti. A világi szimbolikában a reneszánsz és barokk művészet a szarvast a szerelem, az érzékek, elsősorban a hallás ábrázolására használta. A szárnyas szarvas a gyors cselekvés jelképe volt a késő reneszánsz korában.

Ritkán ugyan, de a szarvasszimbólumot megtaláljuk az

úrasztali felszerelések díszítményein. A már említett *nagyvarsányi* abroszon az unikornis mellett két szarvas áll; kis szarvasfigurát látunk a *nagykállói* és a *bárándi* eklézsia aranyozott ezüst bortartó kannájának tetején. A kállói egyházközség leltárában ezt olvassuk: „vagyon egy kised ezüst aranyas kanna virágos oszlopokkal az oldalán, a fedelén egy szarvas nyakát feltartva a fészkébe heverve szemléltetik, 1782-ik esztendőben Kolozsvári fő biró néhai tekintetes Pataki István ur özvegye néhai Babotsai Ersébet asszony, Nagy Kállai születésü hagyta testamentumba.” Felbukkan a szarvas alakja a *nábrádiak* 1652-ben ajándékba kapott ónkannájának oldalára vésve, a *tornakápolnai* eklézsia késő habán kancsójának oldalára festve, sőt a *kovácsvágási* templom szószékkoronájának tetején fából kifaragva. (20–21. kép)

A ma is élő hagyomány szerint azonban a kovácsvágási templom szószékkoronájára érdekes módon került fel a szarvas figurája. Élt a faluban egy gazdag nemesember, akinek szenvedélye volt a vadászat, ennél fogva ritkán járt templomba, mert vasárnap is főleg szarvasokra vadászott. A felesége hiába kérlelte, hogy látogassa az Isten házát, a férj azt felelte: minek menjen oda, ott nem láthat szarvast. 1814-ben a kovácsvágási templomot újjáépítették, és a nemesasszony kívánságára a szószékkoronát a szarvas figurájával díszítették. Amikor kész lett a templom, azt mondta az asszony a férjének: most már jöhet a templomba, ott is láthat szarvast. A férj ettől kezdve minden vasárnap részt vett az istentiszteleten. (Bárdos Zoltán kovácsvágási lelkipásztor közlése.)

Nagy múltra tekint vissza a magyar néphagyományban és népköltészetben szereplő „csodaszarvas”-nak nevezett



20. A kovácsvágási templom szószékkoronájának szarvasos dísze.
1814.



21. A tornakápolnai egyházközség keresztelő kancsója. XIX. sz. eleje.

legendás állat. A „csodafiúszarvas”-ként is emlegetett állat ezer szarván ezer gyertya ég, két veséjén két kereszt van. Másik változat szerint a homlokán fényes nap, oldalán fényes hold, jobb veséjén csillagok vannak. A XIII. századból fennmaradt Kézai Simon Gesta Hungarorum c. krónikájában Menroth és Eneth fiait, Hunort és Magort egy szarvas vezette Meótisz mocsaraiba, ahol az alánok fejedelmének két lányát elrabolták. Tőlük származnak a hunok, illetve magyarok. Arany János a csodaszarvas legendáját a Buda halála c. eposzában dolgozta fel. A csodaszarvas úgy is szerepel a magyar és lengyel mondákban, hogy ez mutatja meg Szt. Gellértnek, Szt. Lászlónak, hogy hová építsenek székesegyházat, a magyar Szt. Imrének pedig ugyancsak a szarvas mutatja meg, hogy a lengyelek hol építsenek kolostort.

Szt. Eustachius, a volt római katona – Kr. u. 2. század – vadászat közben olyan szarvassal találkozott, amelynek agancsai között a kereszt jelét látta. Ezt égi jelnek tekintette és családjával együtt keresztyén hitre tért. Hasonló legenda maradt fenn Szt. Hubertusról – Kr. u. 3. század –, aki a vadászok védőszentje lett. Ez a magyarázata, hogy a keresztyén szimbólumokban a szarvas Jézus Krisztust is jelképezi.

7. Galamb

Bod Péter a „leksikon”-ában ezt írja: „A galamb szelid, tiszta, társához hűséges, tsalárdságot nem tudó állat, melylyet meg-is áldoztak régen Istennek. Ábrázolja I. a Kristust, a mennyiben az Istennek bémutatott bünért való és hála áldozatul. II. Az eklesiát, minthogy tsalárdsá-

got nem tudó állat. III. Minthogy a galamb az ablakok körül repeső állat, jegyzi a meg-térő pogányokat, kik nagy serénységgel mennek az eklésiába (Ésa.60:8). IV. Példája a szelidségnek, és jámborságnak-is (Mát.10:16)."

Amint látjuk, a jeles szerző egy szóval sem említi, hogy a Krisztus megkeresztelésekor Isten Szentlelke „galamb formájában” szállt alá az Atyától a Fiúra (Mt.3:16), pedig a Szentlelket gyakran galamb képében ábrázolták. Hét galamb a Szentlélek hét gyümölcsét szimbolizálja. Egy galamb, olajággal a csőrében hozta hírül Noénak a bárkába az özönvíz végét, és így lett az a madár általában a kien-gesztelődés és a béke jelképe. Rimaszombati Kazai János a hányatott sorsú református prédikátor a már öt éve tartó Rákóczi-féle szabadságharc idején ezért adta a Bártfán, 1708-ban megjelent imádságoskönyvének ezt a címet: „Zöld olajfa ágat szájában hordozó Noé galambja.” A galambok, amelyek a korai keresztyén síremlékeken egy koszorún vagy az élet fáján, esetleg a kereszten vannak, az élet forrásából vizet isznak, vagy egy hajón ülnek, a meghalt hívek lelkét jelképezik, akik bemennek majd az Isten országába. Tizenkét galamb a tizenkét apostolt szimbolizálta Krisztus szavai szerint, mert azt mondta nekik: „Legyetek... szelidek, mint a galambok” (Mt.10:16).

Nem túl gyakran fordult elő régebben a galamb szimbolikus ábrázolása, mindenesetre ismeretes az egyházművészetben akár a béke, akár a Szentlélek jelképeként. Megjelenik a pecsétnyomókon olajággal, ugyancsak ebben a formában az úrasztali textíliákon. A *solti* eklézsia 1772-ből való terítőjének közepén „egy galamb vagyon, szájában olaj ágat tart” – olvassuk a leltárban. A *cégénydányádi* egyházközség terítőjének közepére négy galambot hímeztek



22. A cserépfalui templom galambos szószékkoronája. 1810.



23. Galambdíszes padvég a tákosi templomból. 1766.

színes selyemfonállal. Fából faragva díszíti a Szentlélek galambja a *cserépfalui* templom szószékkoronáját, amelynek tetején a pelikánt is ábrázolták. A *tákosi* templom mennyezetét, berendezését 1766-ban készítette és festette Asztalos Sándor. Az első padosor végére bóbitás galambot fűrészelt a mester. A bóbita tulipán alakú a galamb fején. (22–23. kép)

Az 1800-as években a biedermeier stílus hatására terjedt el a galambábrázolás a Szentlélek jelképeként; főleg a bársonyterítőkre hímezték előbb kézzel, majd géppel, csaknem mindig sugárkoszorúval körülvéve. A háborúellenes mozgalom világszerte ismert szimbólumává lett Pablo Picasso spanyol festő békegalambja, tehát ez a jelkép ma is él, azonban nemcsak a művészetben, a keresztyén szimbólikában, hanem másutt is. Gondolunk itt a falusi és városi temetők hatalmas méretű sírköveire, amelyeken számtalanszor feltűnnek a gipszből, cementből készült, legtöbbször csokolózó galambok. Jóérzésű református ember ilyen giccses, ízléstelen díszet nem helyez hozzátartozói sírkövére, mert a galamb alakjában csak a Szentlélek és a béke szimbólumát látja, és hiszi, hogy gipszgalambok nélkül is békében nyugszik az elhunyt férj, feleség, édesanya, édesapa, gyermek vagy rokon – A.B.F.R.A., vagyis a boldog feltámadás reménye alatt.

8. Kakas

„Mire való a templomok tetején a kakas?” – teszi fel a kérdést Bod Péter „Szent Hilarius” című művében: „Hogy midőn látják a bünösök emlékezzenek-meg arról, hogy a

kakas szóra a Kristust meg-tagadó Péter meg-tért; ők-is térjenek meg s kegyelmet nyernek. A próféták és apostolok irásokban gyönyörűséges kakas-szó ez: Serkenj-fel te ki aluszol és kelj-fel az halálból, és meg-világosodik néked a Kristus.” Szczi Molnár Albert, a nagy reformátor 1625-ben lefordította és Kassán kinyomatta Abraham Scultetus (1566–1624) német teológus „Consecratio templi novi” – Az új templom megszentelése – című művét, amelyben ezt olvassuk: „Tudásra méltó dolog, hogy az templomok tornyainak tetejére rézből csinált kakasokat szoktanak helyheztenni, mert minekutána Péter Idvezítő-jét megtagadta volna az kakaszszóra serkent fel. Illick tehát penitencia (bűnbánat, T. B.) által is vigyáznunk... Nagyobb oka vagyon, hogy az templomok tornyainak tetején most kakasok helyheztennek, mert valamennyiszer kasszót hallunk, avagy a templom tetején kakast látunk, mindannyiszor Péter esetiről és keserves sirásáról megkellenék emlékeznünk. Méltó a tudásra amit mond Bernardus: Lacrymae poenitentium sunt vinum angelorum! – Az megtérő bűnösöknek könnyhullatási az angyaloknak bor gyanánt vagyon.” (Szt. Bernardin ferencesrendi szerzetes, 1380–1444 között élt Olaszországban.)

Szczi Molnár Albert fordításából kitűnik, hogy a kakas nemcsak hazánkban, és nemcsak a reformátusoknál volt a hűség, a bűnbánatra való felhívás, a hit- és erkölcsbeli éberség, az igazhitűség szimbóluma, hanem szerte Európában. Már a IX. században fémről készült kakasokat helyeztek a templomokra. Mint a visszatérő reggeli fény szimbólumaként is szerepelt a kakas Krisztus feltámadására utalva, egyúttal az ítéletre való visszatérését jelképezve. Mondottuk, hogy a reformáció előtt a középkori temp-

lomokon szintén megtalálható volt a kakas, később azonban ez a szimbólum kifejezetten református jelkép lett, és csak református templomokon alkalmazták, olykor a csillogással együtt. Kakas díszítette a *debreceni* Szt. András-templom tornyát 1564-ig. A város ez évben történt leégéséről a tanácsi jegyzőkönyv így emlékezik meg: „a legkíválóbb Szent András-templomnak és tornyának a teteje is megégett, a torony csúcsán az érckakas is, amely sok éven át a melegtől, hidegtől és igen erős szelektől, vad viharoktól megőrződött, nappal és éjszaka álmatlanul állva mindenfelé vigyázott, a tűz lángját elviselni nem tudván, elromlani, lehullani és szokott helyét elhagyni kényszerült. Amely kakas ily veszedelemtől szánakozva és szerfölkötti fájdalommal a templom csúcsáról leugrott, nyaka tört, így zuhant le a földre, nem kímélvén az életét, hűséges lelkét szerencsétlenül kilehelte és életét bevégezte.” A kálvinista Debrecen jegyzője 1564-ben tehát úgy vélte, hogy a kakas, mint valami élőlény a templom tornyán „vigyázott” a városra, de mivel ez nem sikerült neki, bánatában szinte „öngyilkos” módra levetette magát a torony tetejéről és hűséges lelkét kilehelte.

A kakas, illetve a kakaskukorékolás gyakran előfordul a népmesékben és babonákban, mint a „gonosz szellemeket” elűző hang. A „boszorkányok, gonosz szellemek” a babona szerint csak éjfél után az első kakasszóig tartózkodtak a földön, csak eddig volt hatalmuk. Ezért helyezték 5–600 évvel ezelőtt a rézből vagy bádogból készült kakast a paloták, kastélyok tornyára, hogy a rossz szellemeket távol tartsa. Arany János V. László című költeményében ezt olvassuk:

Sűrű setét az éj,
Dühöng a déli szél,
Jó Budavár magas
Tornyán az érckakas,
Csikorog élesen.

A kakas a tűzvész jelképe is. Régen azt tartották: ha valamelyik ház, épület kigyulladt, a „vörös kakas” szállt rá; ez a kakas vitte tovább a lángokat. A Szamos menti falvakban feljegyzett babona szerint az elásott kincset „tüzes kakas” őrizte, és az avatatlan kincskeresőket megégette. A nagy francia forradalom – mint a harag kifejezését – a kakast választotta hadijelvényéül. Templomainkon a kakasnak semmi köze a babonákhoz, a haraghoz, egyedüli jelentése: hűség az egyházhoz és annak Urához, Jézus Krisztushoz. (24. kép)

Bár a kakas kifejezetten toronydíszt, 1730-ban Both Mihály *felsőbányai* egyháztagnak az az ötlete támadt, hogy az általa ajándékozott úrasztali abroszra kakasos templomtornyot hímeztessen. Az abrosz fényképe megvan a debreceni Kollégium múzeumában és ugyanitt található a *felsőbányai* eklézsia 1809-es összeírásának másolata is. Ebben ez olvasható: „vagyon egy három szélben lévő fehér gyolcs, arany és ezüst fonallal ki varrott abrosz, mellynek kerületin fehér kötés, közepén kősziklán álló galamb, mellette egy felől pohár, másfelől kanna vagyon 1730 esztendő számmal és illyen körül irással: In gloriam Dei curavit haec mappam Michael Both.” (Isten dicsőségére ajándékozta ezt az abroszt Both Mihály.) Ha jobban megvizsgáljuk a fényképet, kiderül, hogy a kőszikla valójában zsindeyes templomtorony, a galamb: kakas, a pohár pedig



24. Toronykakas a bánhorváti templomról. XVII. sz.

kehely. A kőszikla-galamb társítást nem tudjuk elhelyezni a református szimbolikában, a torony-kakas vonatkoztatás a helyes, a leltározást végző prédikátorok tehát tévedtek. A *mohai* eklézsia 1820-as leltára szerint volt a gyülekezetnek „egy szárnyas fejeket mutató lábakon álló, a fedelén kukorikoló kakassal ékeskedő egy itzés ón kannája, előlről metzve van rajta I. K. betűk az alatt egy ló körmét tisztogató kovács eszköz, egy ló patkó és egy kalapáts egy sorba, a harmadik sorba P. K. betűk, ezek alatt az 1664-dik esztendő számja, de ez az ő kitsinysége és avultsága miatt többé, sőt már régtől fogva nem használható.” Nem tudjuk, hogy a mohai kakasos ónkannának, amely eredetileg a kovácscéh kannája volt, mi lett a sorsa, de azt örömmel láthatjuk minden ünnepi könyvhéten, hogy a Református Sajtóosztály pavilonján ott pompázik a közkedvelt szimbólumunk: a kakas, Madarassy István iparművész remekműve.

9. Kígyó

A bűn történetéből eredően a kígyó a csábítás, a gonosz, az ördög szimbóluma. A római katolikus felfogás Istennek a kígyó megátkozásakor elhangzó, s az asszonyra utaló szavait (I. Móz. 3:15) Szűz Máriára vonatkoztatja, hogy ti. ő győzedelmeskedik a kígyó fölött, a Bibliában azonban kifejezetten az „asszony utódja”-ról van szó, vagyis Jézus Krisztusról; tehát Ő tapos a kígyó fejére, hogy megsemmisítse azt és vele együtt az általa felidézett bűn átkát és a halál hatalmát.

Az üdvösség és a keresztfeszítés előképeként jelenik meg a kígyó a Mózes által készített „rézkígyó” alakjában

(IV.Móz.21:1–9). Aki Izrael népe közül hittel tekintett a rézkígyóra, az meggyógyult a kígyócsípésekből, vagyis a fára szögezett kígyó azt jelképezte, hogy a halált okozó kígyó legyőzve, tehetetlen állapotban van. Amikor Jézus a rézkígyót emlegette, (Jn.3:14–15), a saját keresztfeszítésére gondolt, és itt persze nem a kígyó alakja és Jézus személye vonandó párhuzamba, hanem az a tény: Jézus a mi bűneinket vitte fel a fára (I.Pét.2:24), hogy azok odaszegezve, ne vihessenek bennünket a kárhozatba.

A kígyó pozitív értelemben jelenik meg Jézus szavaiban, amikor a tanítványoknak nemcsak azt mondja, hogy „legyetek szelídek, mint a galamb”, hanem azt is, hogy „okosok, mint a kígyó.” Krisztus tehát figyelmezteti a tanítványait, hogy népük körében teljes kiszolgáltatottságban járnak. Isten Lelke azonban nem hagyja őket magukra, ezért okosak és romlatlanok tudnak lenni a küldetésben, az új ember létéből folyóan olyan ösztönösen, ahogyan a természeti létben az állat tud. A kígyó feletti hatalmat látjuk Pál apostol esetében (Csel.28:5) vagy az antik legendában, mely szerint János evangélistát méreggel akarták elpusztítani, de ő keresztet vetett a kehelyre, és ebből a méreg kígyó, másik változat szerint madár alakjában távozott. Az a kígyóábrázolás, amelyen az állat a saját farkát harapja, az idő körforgását, az örökkévalóságot szimbolizálja.

Nagyon sok hiedelem, babona kapcsolódik a magyar néprajzban a kígyóhoz, amely lehet rosszindulatú és veszedelmes emberre, állatra egyaránt, azonban a „fehér kígyó” jóindulatú, és Balassa Iván szerint 1805-ben ezt írták róla: „Aki a fejr kígyónak húsát megeszi, vagy legalább annak csontjait szopogathatja, annak minden állatok, va-



25. A berettyószentmártoni egyházközség pecsétnyomója. 1805.



26. Az újlőrincfalvai egyházközség úrasztali „miska-kancsója”.
XIX. sz. közepe.

dak, madarak, füvek, fák megszólalnak; a fejer kígyó pedig annak a mogyorófának a tövében lakik, amelynek tejetén gyöngyvirág találtatik.” Ismert volt az a babona: a fehér kígyó húsát elfogyasztó ember olyan tulajdonság birtokába jut, hogy meglátja a földbe ásott kincset (Balassa Iván–Ortutay Gyula: Magyar néprajz. Bp. 1979. 647. lap).

A református egyházművészetben a kígyó alakja általában a kísértés szimbólumaként jelenik meg, például a *döm-södi eklézsia* 1747-tel kezdődő anyakönyvének címlapján a paradicsomi almafára tekergőzve, Ádámmal és Évával együtt. Így látjuk a *berettyószentmártoni* egyházközség 1805-ből való pecsétnyomóján a kígyót azzal a különbséggel, hogy a paradicsomi fára tekergőző kígyó fölött ott lebeg a szájában olajágot tartó galamb. (25. kép) A saját farkába harapó kígyó figurája tűnik fel a *nagymarosi eklézsia* pecsétnyomóján, de a galamb itt is a kígyó fölött lebeg. Az *újlőrincfalvi* gyülekezet ún. „miskakancsó”-ján, amelyet az úrasztalára egy mezőcsáti fazekas készített, rajta van a kígyó figurája (26. kép), ugyancsak kígyót látunk a *bulcsui* templom 1819-ből való úrasztali cserépkorsóján. A világi szimbolikában a gyógyítás istenét, Aszklepioszt, botra csavarodó kígyóval ábrázolták. A gyógyszerterek jelvénye az üvegkehelyre csavarodó kígyó.

V. Növénytársaságok

1. Életfa

„Ültetett az Úr Isten egy kertet Édenben, keleten, és ott helyezte el az embert, akit formált. Sarjasztott az Úr Isten a termőföldből mindenféle fát, szemre kívánatos és eledelre jót; az élet fáját is a kert közepén, meg a jó és rossz tudásának fáját” (I.Móz.2:8–9). Az életfát a bibliai teremtéstörténet itt említi először, azonban a fa, legyen az bármilyen, a keresztyén valláson kívül széles körben elterjedt szimbólum: az évenként megújuló levelek a halálra és az újjászületésre utalnak. A fa alakja a földbe lenyúló gyökerekkel és az ég felé nyúló koronával jelképe lehet a föld és az ég kapcsolatának. A vallástörténeti, ókorból származó művek a fatiszteletben feltűnő fákat „életfá”-nak nevezik, amelyeknek sorsa szimbolikusan összefügg egy-egy ember életével, mint a tenyérjóságból ismert „életvonal”.

Az édenkerti életfát és a „tudás fájá”-t jelképesen kell értenünk. Ez előbbi azt a lehetőséget nyújtotta Ádámnak és Évának, hogy gyümölcsétől az ember életereje, ifjúsága megújuljon. Ilyen értelemben bukkan fel az életfa a Jelenések könyvében: „Aki győz, annak megadom, hogy egyék az élet fájáról, amely az Isten paradicsomában van” (Jel.2:7). János evangélista még háromszor említi az életfát: a mennyei Jeruzsálem utcájának „közepén van az élet fája, amely tizenkétszer hoz termést, és a fa levelei gyógyításra valók” (Jel.22:2). Az élet fájához csak azoknak lesz

joguk, akik megmosattak a Jézus vére által (Jel.22:14). Aki a Jelenések könyvéből, „e prófétai könyv igéiből” valamit elvesz, „attól Isten elveszi osztályrészét az élet fájából” (Jel.22:19). Ezékiel látomásaiban a mennyei Jeruzsálem patakjának partján „mindenféle gyümölcsfa nő majd. Levelük nem hervad el, gyümölcsük nem fogy el: havonként új terem, mert a szentélyből folyik oda a víz. Gyümölcsük eledel, levelük pedig orvosság lesz” (Ez.47:12), vagyis ez a fa szintén az életfát jelképezi. A „tudás fája” nem a „mindentudással” azonos, hanem a „jó és rossz” szavak az erkölcsi tudásra vonatkoznak, és azt tételezik fel, hogy emberösünk e tekintetben nem ismerte a tudatos különbségtételt, azaz „szent együgyűségben” élt, nem tudva, hogy a természet és az ember számára Isten által adott javakat hogyan lehet felhasználni a természet és az ember megrontására. Nyilvánvaló, hogy Isten nem az értelmet, a tudást, a természet megismerését tiltotta el az embertől, hanem azt kívánta, hogy az ember maradjon meg ártatlanságában. A bűneset ennek ellenére bekövetkezett, Ádám és Éva kiűzetett a Paradicsomból, és az élet fájához vezető utat lángpallasos kerubok őrizték az Éden kertje előtt (I.Móz.3:22).

Az életfa a korai keresztyén művészetben legtöbbször fügefaként jelent meg, de előfordul a pálma, sőt a szőlőtő is. A középkori teológia kapcsolatot teremtett az élet fája és a Krisztus keresztye között: az élet fája a Krisztus keresztyének a képe, az élet tulajdonképpeni fája, mert Krisztus halála által, amelyet a keresztyen szenvedett el, kaptuk az örökéletet. A reformáció után lett ismeretessé a fának olyan módon való ábrázolása, hogy a fa koronájának egyik oldala lombos, ami a hit által való megigazulást, az elszáradt oldal pedig a törvény erejének elvesztését szimboli-



27. Életfa-dísz a noszvaji templom mennyezetén. 1734.



28. A nyírmeggyesi egyházközség pecsétnyomója. 1830.

zálta. Az 1659-ben épült *iskei* templom mennyezetét egészen 1904-ig olyan színes-virágos kazetták díszítették, amelyek között bibliai jelképek sorakoztak: pelikán, almafa Ádámmal és Évával, az igazságot szimbolizáló, bekötött szemű női alak kezében mérleggel, és végül életfa, ezzel a felirattal: „Árnyékában felette igen kívánkozom ülni, és gyümölcse gyönyörűséges az én inyemnek. Énekek éneke. 2:3.” A volt *pápai* református főiskola címerében egy fát látunk, amely a Kollégium első épületének udvarán álló terebélyes fára emlékeztet, de az iskola pecsétjébe csak 1843-ban került a fa rajza a jelmondattal együtt: „Szabadon tenyészik.” A hagyomány szerint a fa eperfa, amely alatt az *Adásztevelre* menekült pápai diákok 1752–1783 között hallgatták az előadásokat. A fa tehát szimbolizálja a védelmet, a tudomány továbbadását, mint ahogyan a szabadon tenyésző eperfa gyümölcséből bárki ehet (Kis Jenő: A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története. 1896. 52. lap; Bodolay Géza: Szabadon tenyészik. Kortárs. XXVI. évf. 10. sz. Kövy Zsolt szíves közlése).

Gyakran előfordul az életfa-ábrázolás az egyházközségek pecsétnyomóin, a református temetők fejfáin, a hímzésekben, szőttésekben a *noszvaji* templom mennyezetén. A *nyírmeggyesi* eklézsia 1830-ból való pecsétjén két életfát látunk. (27–28. kép)

2. Almafa

Sok fejtörést okozott az írásmagyarázóknak, hogy a „tudás fája” miféle fa lehetett. A korai keresztyénségben sokan a fügefára gondoltak, mert Ádám és Éva a bűneset

után fügefalevelekből összefűzött „ruhát” készített magának (I. Móz. 3:7), azonban később az almafa-elképzelés került előtérbe. Molnár János neves jezsuita író egyik 1760-ban megjelent művében a fügefát szintén kétségbe vonja, mert szerinte „annak a fának, melly miatt meg-esett szegény atyánk – ti. Ádám T. B. – még a levelétől is irtózott a bűn után. Mások alma fának mondják, de heába, erre bizonyosan semmit sem mondhatunk.”

Valóban, a Biblia nem tájékoztat a tudás fájának minéműségéről, tény viszont, hogy a keresztyén egyházművészet általában az almafa alatt ábrázolja Ádámot és Évát, sőt az „ádámcsutka”, a férfi gégefője kifejezés is erre utal, hiszen a fügének nincs csutkája. Az almafáról Bod Péter a „Leksikon”-jában ezeket írja: „A gyümölcs termő kertben a fák között igen jó s kedves gyümölcsöt termő élő-fa. Hasonlatosság szerént jelenti a Kristust, Énekek Éneke 2:3; Mint az alma-fa az erdőnek fáí között, olyan az én szerelmesem az ifjak között, az-az, mint az alma-fa minden fák között kívánatosabb gyümöltsel illatoz; úgy a Kristus mint Életnek Fája, és a hiveknek fejek, drága tselekedetekkel illatoz. Énekek Éneke 8:5. Az alma-fa alatt költöttelek-fel tégedet, ott fogadott téged a te anyád, ott fogadott tégedet a ki szült, az-az, a Szent Lélek a Kristus segítsége s neve által serkentett-fel téged: ott fogadott téged az Eklésia a ki ennek őltalmában őltalmaztatott.”

Az almafaszimbólum eléggé ritka a magyar református egyházművészetben, ezért különlegességnek számít a *mezőkeresztesi* templom 1728-ban készült karzatdísze, amelyen Ádámot és Évát a paradicsomi almafa alatt festette meg egy ismeretlen asztalosmester. (29. kép) A *tahitófalu* eklézsia fekete selyem úrasztali terítőjére Sente Erzsébet



29. Almafa a mezőkeresztési templom karzatán. 1728.



30. A tahitótfalui egyházközség úrasztali terítőjének almafás dísze.
1824.

1824-ben ugyancsak ráhímezte a bűneset jelenetét: Ádám és Éva a paradicsomi fa bal oldalán áll, természetesen meztelenül, ám bár „szemérmetes” pózban. Éva a jobb kezével egy piros almát szakít le a fáról, a másik almát bal kézzel nyújtja Ádámnak. A tudás fájára halványzöld színű, pikelyes kígyó tekerződik mint a kísértés jelképe. Jobboldalt szintén almafa áll, de ezen a gyümölcsök fehér színűek. Ádám és Éva, valamint a fák között, három nagyméretű gyöngyvirág helyezkedik el. (30. kép) Lehetetlen volna kideríteni, hogy Szent Erzsébet az almafára tekeredő kígyó mellett miért éppen a gyöngyvirágot hímezte az almafa alá, de önkéntelenül eszünkbe jut az említett népi hiedelem: a fehér kígyó olyan mogyorófának a tövében lakik, amelynek a tetején gyöngyvirág van.

3. Pálmafa

Máig élő szimbólum a pálma vagy pálmaág mint diadalmi jelvény, lásd: Kisfaludi Strobl Zsigmond 1945-ben készített Felszabadulási emlékművét a Gellért-hegy tetején. A pálmafát a Földközi-tenger térségében sok ezer éve használták a győzelem jeleként. Az ókori építészetből ismeretes a „pálmaoszlop”, ez a tipikus egyiptomi oszlopfajta, amelynek törzse hengeres, kehely alakú fejezetét szaggal összefogott, felül széthajló pálmalevelek díszítik. Ezékiel látomásaiban a mennyei Jeruzsálem templomának minden pillére pálmadíszekkel van ábrázolva (Ez.40. rész). Jézust pálmaágakkal fogadták a jeruzsálemi bevonulásakor (Jn.12:12). Megjelenik a pálma mint az élet fája a Paradicsomban, Krisztus és a vértanúk örök győzelmé-

nek jeleként, akik a Bárány előtt fehér ruhában álltak, kezükben pálmaágot tartva (Jel.7:9). A reneszánsz művészetben a pálmafa Ázsiát jelképezte, mert e fa tropikus tájakon terem. A régi latin közmondás szerint: *Sub pondere crescit palma* = Teher alatt nő a pálma, ami arra utal, hogy a megpróbáltatások edzik a keresztyén embert, és teszik erőssé az élet viharainak elviselésére, mint ahogyan a pálmát a legerősebb szélvész sem tudja kettétörni.

A pálmafajelkép egyházunk címerében látható, de megtaláljuk a *szentesi* eklézsia 1853-ban készült pecsétnyomóján, amelyen a pálmafa a templom mellett áll. Két pálmafát hímeztek a *gönci* gyülekezet 1681-ből való terítőjére.

4. Rozetta

Magyarul rózsácskát jelent ez a francia eredetű szó, vagyis a rózsával hozható kapcsolatba. Az antik művészetben a rózsa jelképezte a szépséget, a szerelmet, az illattal a hitvesi szeretet szimbóluma volt, de jelképezte a tavaszt és a nyarat is. A keresztyénység első századaiban pogány kultusza miatt – Vénusz és Aphrodité, a szépség és az érzékiség istennőinek virágjaként tisztelték – az egyház eltiltotta a természetét. Később előfordul a rózsa a paradicsomi virágok között, a piros rózsa a mártírok vérére emlékeztet, az öt rózsa Jézus Krisztus öt sebére. Az Énekek éneke 2:1-ben „Sáron rózsájáról” olvasunk, az új fordítás szerint azonban ez a virág nárcisz.

A középkorban vált Szűz Mária jelképévé a rózsa, innen kapta a nevét a rózsafüzér vagy olvasó, ez a különböző



31. Rozettás fejfa a püspökladányi temetőből.



32. Gyöngyhímzéses debreceni énekeskönyv. 1850.

anyagból alkotott lánc, amelynek gömböcskéit fogva mond egy-egy Üdvözlégyet, Kis Dicsőséget, Miatyánkot a római katolikus hívő. Az evangélikusok szimbóluma, az ún. „Luther rózsa” a reformációtól ismeretes. Az ötszirmú rózsa jelképezi a hitet, a benne elhelyezett szív és kereszt, a szeretetet és Krisztus váltságművét. A református egyházművészetben nem túl régi a rozettaszimbólum, és csak a templommennyezet festett kazettáin fordul elő, mint például a *magyarókereki* templom 1746-ban készült mennyezetén, vagy a *szentgyörgyvölgyi* templomén látunk nagyrozettás díszet, amelyet Patkó András festett 1829-ben. A legtöbb rozettát a fejfákon találjuk mint a szeretet jelképét. A *püspökladányi* református temetőben számtalan rozettás fejfát látunk; ezt a szimbólumot ma is rávésik a fejfára. (31. kép) A magyar néprajz területén a török hódoltság óta terjedt el a rózsakultusz – az iszlám kedvelt növénye a rózsa –, ennek emléke a budai Rózsadomb. A rózsa évszázadok óta a szerelem szimbolikus virága; népszerűségét valószínűleg ennek köszönhette. A népköltészetben szerelmi jelkép, a szerelmes legény vagy leány kedvelt megszólítása: „rózsám”. A biedermeier korban, a múlt század közepén ráhímezték a debreceni leányok az énekeskönyvek fedelére a rózsát, mégpedig színes gyöngyökkel. (32. kép)

5. Kalász és szőlőtő

Együtt ismertetjük a két szimbólumot, mert szinte kivétel nélkül együtt alkalmazták, ábrázolták a kalászt és a szőlőfürtöt. Az ókorban a termőföld istenasszonyának, a görög Déméternek, a római Ceresnek a jelvénye volt a bú-

zakai és a gyümölcsköteg a bőségszaruval. A Bibliában József történetében, illetve a fáraó álmában bukkan fel először a kalász jelképesen, vagyis a hét sovány kalász elnyeli a hét szép kalászt, és ezzel József az egyiptomi hét szűk esztendő t jósolta meg (I.Móz.41. rész). A református szimbolikában a kalász az úrvacsorai kenyeret ábrázolja, de jelenti a feltámadást is, mert a romlandóságra elvetett magból új élet fakad (I.Kor.15:42); és átvitt értelemben jelentheti a kalász a jó magot termő, Isten ígérére helyesen figyelő embert, aki az utolsó ítéletkor a mennybe, a konkoly pedig az örök tűzre kerül (Mt.13:37–42).

Ézsaiás próféta és a 80. zsoltár Izrael népét Isten szőlőkertjéhez hasonlítja (És.5:1–2), Jézus Krisztus pedig a példázatában a gonosz szőlőműveletről, a saját népéről beszél, akik a gazdának járó bért nem akarják megadni, sőt az ezért küldött fiát megölik (Mt.21:33–43). Jézus magát igazi szőlőtőnek nevezi, a benne bízokat pedig szőlőveszszőnek (Jn.15:1–6). A XV. században az életfát gyakran szőlőtőke formájában ábrázolták.

Református értelmezés szerint a szőlőtő Krisztus vérére emlékeztet, illetve az úrvacsorai bort szimbolizálja, azonban a két jelkép aránylag újkeletű az egyházművészetünkben. A szőlőtőke- vagy szőlőtőminta előfordul ugyan a XVIII. századból való úrasztali terítőkön, azonban az e korból származó textíliákon az úrvacsorai kenyeret nagyon ritkán jelképezte a kalász. A *tolcsvai* és a vele szomszédos *erdőbényei* eklézsia 1727-ben és 1733-ban készült nagyon szép, aranykófiúmmal varrott terítőjére az egyik mezőbe úrasztalát, rajta felvágott kenyeret és kelyhet hímeztek, a másik mezőbe pedig szőlőtőkét. Tudomásunk szerint az első kalászábrázolás a *solti* egyházközség

1790-ből való terítőjén fordul elő szőlőfürtökkel, csillagokkal és egy kehellyel együtt. A kalász tehát csak az 1800-as évek elején vált az úrvacsorai kenyér általános szimbólumává a református egyházművészetben.

Bár – amint mondtuk – a kalász és szőlő nem régi jelképünk, nincs olyan szimbólumunk, amely annyira elterjedt volna az úrasztali felszereléseken, mint ez a kettő. Megtaláljuk a kalászt és szőlőt elsősorban az úrasztali terítőkön; a szószéket, Mózes-széket, az úrasztalát takaró bársonyabroszokon; a keménycserépből készült újabb kori korszokokon, kancsókon, rendszerint színes kivitelben; az eklézsiák pecsétjébe vésve; az úrasztalára faragva, mint például a *tarpai* templomban; a szőlőfürt megjelenik kőből faragva, színesre festve a *tolcsvai* templom szószékén, a csillárokon; a *tarcali* templomban az úrasztalát körülvevő kovácsoltvas rácsozaton. Különösen szépek és ízlésesek azok a porcelán úrasztali korszokok, kannák, amelyek az Abaúj megyei Telkibányán, az első magyar porcelángyárban „Regécz” jelzéssel, kalászos, szőlőfürtös dísszel, az 1840–50-es években általában megrendelésre készültek. Ilyenek vannak *Füzérradványon* és *Pálházán*, több abaúji és zempléni gyülekezetben, *Sárospatakon* a múzeumban. Ritkaságnak számít az *olaszliszkai* eklézsia porcelánpohara, amelyet Telkibányán 1849-ben Márton János csináltatott. (Takács Béla: Regéci porcelánok az úrasztalán. Reformátusok Lapja. 1981. 10. szám.) Bizvást mondhatjuk, hogy manapság aligha van olyan református templom, amelyben a kalász- és szőlőfürtminta valahol meg ne jelenne; a bársonyterítők elmaradhatatlan dísze lett ez a két szimbólum. (33. kép)

Végül megemlítjük, hogy a *debreceni* temetőben van



33. Az olaszliszka-i egyházközség úrasztali pohara. 1849.

olyan sírkő, amelyre kalászt véstek, de itt a jelkép az elhunyt foglalkozására utal, vagyis arra, hogy földműves volt.

6. Szomorúfűz

Évezredekkel korábban az ún. „gyászfák” között az első helyet a ciprusfa egyik fajtája, a „szomorú ciprus”, latinul: „*Cupressus funebris*” foglalta el. A rómaiak a Keletről származó ciprusfából koporsót készítettek, és sötét színe miatt ez a fa a gyász, a szomorúság jelképe lett. Augustus császár idejében a halottak oltárai és máglyái a ciprusfa ágaival voltak feldíszítve. A régi magyar hímzésbe a török mustrakincsből került át a ciprusfamotívum a szegfűvel, a gránátalmával együtt. A XVII. századi úrasztali abroszokon bukkan fel a ciprusfa színes selyemmel, keresztszemes technikával hímézve, mint például a *tomori* és az *anarcsi* eklézsiák terítőin. Ezeknek a mintáknak azonban semmi köze a halálhoz vagy a gyászhoz. (Takács Béla: Református templomaink úrasztali terítői. Bp. 1983. 20; 33. kép.)

Hazánkban nem volt honos a ciprusfa, legfeljebb Fiume környékén fordult elő. Mindenesetre Petőfi Sándor 1845-ben hosszú verset írt „Cipruslombok Etelke sírjáról” címmel, ami arra enged következtetni, hogy csak a múlt század közepétől ismerték a ciprust, ezt a gyászsal kapcsolatos fát, de az ábrázolása korántsem terjedt el olyan nagy mértékben, mint a szomorúfűzé. A fűzfa megtalálható a Bibliában is. Az elhurcolt zsidók a babiloni fogságban a folyók mellett sírva emlékeztek hazájukra, a Sionra, és hárfáikat a fűzfákra akasztották (Zsolt.137:1–2). A szomo-

rúfűz tehát innen kapta a latin nevét, mert ez Linné szerint: *Salix Babilonica*. A 137. zsoltár eredeti héber kézirat szövegében ugyan a nyárfa szerepel – a *Populus Euphratica* –, melyet később felcseréltek a vele rokon fűzfával – ez is Keletről származó növényünk –, ezzel magyarázható, hogy Károli Gáspár és a többi bibliafordító a fűzfa szót használja.

A szomorúfűz csak a múlt század közepén lett a halál, a gyász szimbóluma a biedermeier stílus érzelgős hatására. Rávésették a református temetők fejfáira, a sírkövekre falun és városon egyaránt, rákerült a gyászjelentésekre. A sírok mellé már kevésbé ültették, mert a szomorúfűz vízigényes fa, patak- és tóparton nő a legszebben. (34–35. kép)

Hajdú-Bihar megyében alig van olyan református temető, ahol a szomorúfűz elő ne fordulna a fejfákon, sőt több temetőben ez az egyetlen fejfadísz. A *csökmői* fejfákra úgy vésték a szomorúfűz rajzát, hogy a fának annyi gyökere van, ahány gyermeke volt, vagy van az elhunytak (Takács Béla: *A fejfák esztétikája. Hajdú-Bihar temetőművészete. Szerk. Szöllősi Gyula, Debrecen, 1980*). Különlegességnek számít a *kemecsei* templom számára az 1800-as évek végén ajándékozott bársonyterítő, amelyre sírkövet és fölé hajló szomorúfűzt hímeztek annak a fiatal lánynak emlékére, aki menyasszony korában halt meg. A szomorúfűz annyira kedvelt volt *Debrecenben*, hogy az énekeskönyvek táblájára is ráhímezték színes gyönggyel, mint a rózsát. (Takács Béla: *Gyöngyhímzéses debreceni díszkötések. Db. 1984. 52–53. lap.*)



34. A debreceni nyomda Mintakönyvének ábrái. 1885.



35. Gyöngyhímzéses debreceni énekeskönyv. 1860.

VI. Égítetek

1. Nap és hold

Egyiptom sok ezer éves vallásában kezdettől fogva a legjelentősebb isten Rá volt, akit napistenként tiszteltek, és a fején szárnyas napkoronggal, kígyóval ábrázoltak. Ugyancsak fontos szerepet játszott a nap a római birodalomban. Keleti hatásra a napisten, a „Sol Invictus” – a legyőzhetetlen Nap –, hatalmas erőt jelképezett, aki néhány tulajdonságot Mithrastól, a perzsa fényistentől vett át. Kelet felé fordultak a hívők, amikor a napistenhez imádkoztak, ebbe az irányba épültek a síremlékek, a templomok, áldozati oltárok.

A keresztyén szimbolikában a nap az igazság és a bölcsesség jelképe lett, de Isten tulajdonságainak kifejezésére is használták. A 84. zsoltár 12. versében olvassuk: „Mert nap és pajzs az Úr” – vagyis világosság és védelem. Malakiás próféta a Seregek Urának napjáról beszél, amely felragyog majd azok számára, kik a nevét félik „és sugarai gyógyulást hoznak” (Mal.3:20). Zakariás hálaadó énekében Keresztelő János úgy tűnik fel, mint aki útkészítője annak a Krisztusnak, aki meglátogat minket a felkelő fény magasságából, „hogy világítson azoknak, akik sötétségben s a halál árnyékában lakoznak, hogy ráigazítsa lábukat a békesség útjára” (Lk.1:76–79).

Krisztust ritkán ábrázolták napként a keresztyén művészetben, azonban a fényhez és a naphoz való hasonlítása

jellemző az egész keresztyén gondolatvilágra, és szimbolikusan ezt fejezi ki a feje fölött ragyogó dicsfény, a glória.

Úrasztali felszereléseink díszítményeiben viszont gyakran előfordul a nap ábrázolása. A *tiszatarjáni* eklézsia 1754-es leltára említ egy terítőt, amely „egészen varrott, arannyal és selyemmel vegyesen, közepin vagyon egy Nap ezzel a felirattal: Spes, Fides, Charitas, Patientia, a Nap közepin vagyon esztendő szám illy formán: 1715.” A felirat a hét főerény nevei közül a spes = remény; fides = hit; charitas = szeretet; patientia = türelem latin szavakat idézi. A *sárospataki* református templom úrasztali terítői között is van egy nagyméretű, a középrészt teljesen betöltő nappal díszített, illetve skófiummal hímzett abrosz, amely az 1700-as évek közepén készült. A *hódmezővásárhelyi* templom selyemabroszára 1823-ban, a *Budapest Kálvin téri* templom bársonyabroszára 1814-ben szintén napkorongot hímeztek, az utóbbin német nyelvű felirat olvasható. A hódmezővásárhelyi terítőn a napot rózsakoszorú övezi.

Legtöbb napábrázolást a református egyházközségek régi pecsétnyomóin találunk. Általában a templom fölött áll a nap, sűrű sugárnyalábokkal, de a *nagycsányi* eklézsia 1824-ben készült pecsétjén a nyitott Biblia fölött ragyog.

Bod Péter, szokásához híven, a napot Jézus Krisztusra vonatkoztatja, mert elsőrendű „ábrázolója az eklésiában a Kristusnak, a ki fel-támadásával szerzi a hivekben az isteni esméretnek világosságát, és az abból folyó örömet, el-üzi pedig a bűnnek setétségét” – írja a lexikonban. Ugyancsak napként jelenik meg Jézus a *darnói* templom mennyezetének 1834-ben készült feliratában:

Kert az Ekklésia, Szentlélek felette,
Fényes Nap a Jézus, ragyog környülötte.

Isten a Biblia szerint a negyedik napon teremtette a napot és a holdat, ebből következően a keresztyén szimbolikában a két égitestet általában együtt ábrázolták, de úgy, hogy a nap mindig a jobb, a hold mindig a bal oldalon jelenik meg a keresztre feszített Krisztus arca mellett, jöllehet Lukács evangélista csak annyit jegyzett fel, hogy Krisztus halálakor a nap elsötétedett (Lk.23:45); a holdat nem hozta kapcsolatba a szenvedéstörténettel. Mindenesetre a hold a keleti népek hitvilágában a termékenység, a növekedés, az eső, az egészség és a halál jelképe volt, sőt istenként tisztelték. Ettől a bálványimádástól félti Izrael népét Jeremiás, amikor figyelmezteti őket: Júda királyainak, Jeruzsálem lakosainak csontjait a nap és a hold elé terítik ki, „amelyeket szerettek, tiszteltek és követtek, amelyekhez folyamodtak, és amelyek előtt leborultak” (Jer.8:1–2). Az Apokalipszisben, a végső idők jelei között szerepel a hold: vörös lesz, mint a vér (Jel.6:12); egészen eltűnik (Jel.21:23); Ézsaiás szerint sugárzik majd, mint a nap (És.30:26).

Azt, hogy a két égitestet együtt ábrázolták a keresztyén szimbolikában, indokolja, hogy a nap és a hold több egyházatyánál az Ó- és Újtestamentumot, illetve a zsinagógát és az egyházat, később a pápaságot és a császárságot jelképezte, de vonatkoztatták Jézus megdicsőülésére is, mert a nap és a hold az antik világban az uralkodók felségjelvénye volt. A félhold az emberi élet és szerencse változandóságát jelképezi. Bod Péter bájosan írja le a Szt. Hiláriusban, hogy a hold mire kérte az anyját. „Készítsen néki szép

köntöst, a mellyel ékeskedhessék; de az köntöst nem tudott készíteni, mivel szüntelen való változásban lévén apad, fogy, nevededik, s egy-is a testéhez nem illik. Az állhatatlan embernek nehéz kedvét találni.”

A nap és a hold együtt jelenik meg a nemesi címereken, például a felsővadászi Rákóczi család és Erdély címerében; együtt ábrázolták az eklézsiák pecsétnyomóin; félholdat és öt csillagot véstek a *nyírlövői* gyülekezet aranyozott ezüst kenyérosztó tányérjára, amelyet 1666-ban „nemes és nemzeti vitézlő Lövey Miklós” csináltatott. A félhold és a csillagok az adományozó címeréből kerültek a tányérra.

A félhold közismerten a török birodalom jelvénye, de csak az 1300-as évektől használták, attól kezdve, hogy az oszmán hatalom kiterjedt a hajdani római Illiricumra; a félhold ugyanis ennek a tartománynak a jelvénye volt. Kényszerűségből a török hódoltság korában a református templomok tornyára is felkerült a félhold, de védelmi céllal. A XVII. század folyamán Erdélybe és Északkelet-Magyarországra gyakran betörték a mohamedán vallású tatárok, azt a templomot azonban nem gyújtották fel, nem rabolták ki, amelyiken félholdat láttak. A *felsőmérői* templom tornyán még 1835-ben is rajta volt a nagyméretű félhold, a csillag, a templom fölött pedig a nap, ahogy az eklézsia régi pecsétnyomóján látjuk. A *csarodai* templom tornyáról pedig 1860-ban sodorta le a vihar a félholdas, csillagos, kakasos toronydíszet, azóta a debreceni Kollégium múzeumában őrizzük (Takács Béla: Félhold a templomtornyon. Reformátusok Lapja. 1978. 26. sz.). (36–38. kép)



36. A Budapest Kálvin-téri templom abrosza. 1814.



37. A csarodai templom toronydísze. XVII. sz.



38. A felsőmérái egyházközség pecsétnyomója. 1835.

2. Csillag

Már az ókori Egyiptomban, Görögországban és Rómában ismert volt a csillag a végzet jeleként. A Krisztus születése előtt 3000 évvel élt kis-ázsiai népek – akkádok, sumérok – pedig csillagimádók voltak. A macedón királyoknak – Fülöpnek, Nagy Sándornak – a jelvénye a tizenhat ágú aranycsillag formájában maradt fenn.

A csillagjóslásnak szintén nagy múltja van. E minden tudományos alapot nélkülöző babona lényege az, hogy az égitestek állásából próbáltak az asztrológusok a népek vagy emberek sorsára vonatkozólag megállapításokat tenni. Mátyás udvarában is voltak asztrológusok, akik elkészítették fia, Corvin János születési horoszkópját, és ebben azt jósták, hogy a trónörökös szerencsés csillagzat alatt született. Corvin János további sorsa azonban ezt a jóvendölést nem igazolta. Rudolf osztrák császár és magyar király (1576–1608) mániákusan hitt az asztrológiában, birodalmának ügyeivel alig foglalkozott, idejének nagy részét a prágai Hradzsiban töltötte kedvenc csillagászkai körében.

A csillagok a nappal és a holddal együtt hozzátartoznak a teremtéshez. Izrael történetében a csillag Dávid király jelvényeként, hatágú formában jelenik meg. Ezt látjuk a zsinagógákon, a zsidó vallásos művészetben. Dániel próféta úgy jóvendöl a feltámadásról, hogy „az okosok fényleni fognak, mint a fénylő égbolt, és akik sokakat igazságra vezettek, mint a csillagok, mindörökké” (Dán.12:3). A csillag Jézus születésének jóvendölésére utal Bálám próféta szavaiban: „Látom őt, de nem most, szemlélem, de nem közel. Csillag jön fel Jákóbból, királyi pálca támad



Izráelből” (IV. Móz. 24:17). A keleti bölcseket csillag vezette Betlehembe az első karácsony után (Mt. 2:1–12).

Talán nem lesz érdektelen közölni a Bod Péter Szt. Hilariusában megjelent hagyományt arról, hogy „A tsillagok mikor gyűltenek egybe? Zonarás (görög történetíró a XII. században – T. B.) írja, hogy a melly napon el-vezett a Kristust tsufoló Julianus tsászár, Antiókia felett a tsillagok láttattak gyűlést tartani, a mellyeknek rendbe állásokból betük formáltatván ez a sententzia jött-ki belőlök: *Hodie Julianus in Persia occiditur*, – ma Julianus Perzsiában megöletik. Mikor Isten anyaszentegyházának égen tündöklő tsillagok konziliumot tartanak; akkor öletik-meg az Isten házának ellensége, a Kristust tsufoló Juliánus.” Julianus császár, akit „Apostata”, vagyis „hitehagyott”-ként emlegetnek, valóban Perzsiában halt meg Kr. u. 363. jún. 26-án, de ez a csillagrendszerben semmiféle változást nem okozott, csak az őskeresztyének számára jelentett fölélezést.

A reformátusok csillaga, amelyet megtalálunk szinte minden templom tornyán – nyolcágú, bár ezt a szabályt nem tartották be mindig őseink, mert például a 39. képen bemutatott *debreceni* toronydísz hétágú, a *foktői* református temető egyik 1847-ből való fejfájára hatágú és nyolcágú csillagot véstek. A csillag általános használata a reformáció után terjedt el mint Isten dicsőségének szimbóluma, de felbukkan a pecsétnyomókon, a több vallású falvakban a ház oromzatán vagy a parókia falán. A kékre festett templommennyezeteken az aranyszínű csillagok az égboltot jelképezték. Megtálaljuk a csillagot az úrasztali terítők hímzésében. A *balazséri* egyházközség 1808-as leltára „tsillagos, fejtős (szövött – T. B.) vékony vászon abroszt”



39. Hétágú csillag a debreceni Nagytemplom tornyáról. 1682.

említ, és megjegyzi: „nem tudatik ki adta”, viszont a *csepei* eklézsia „veres selyemmel meg tsillagozott vászon abroszát” a prédikátor özvegye, Helmeczi Péterné ajándékozta. A *szilicei* templom egyik „keszkenője csillagos és almás varrásokkal” készült 1735 előtt. Az *ibrányi* gyülekezetben olyan aranyozott ezüstkelyhet használtak 1809-ben, amelyen „hat tsillag áll a talpánn srófon”, vagyis a késő gótikus, XV. századból való kehely hatkarélyos talpára csillagokat erősítettek. A *nagyharsányi* egyházközség réz pecsétnyomóján együtt látjuk a templom fölött a napot, holdat és a csillagokat. Csillaggal díszítették a *pátkai* templom szószékkoronáját 1787-ben.

Ismert volt a magyar néprajzban a „csillagjárás”, illetve a betlehemezés, a népmesében a „csillagmonda”, a „csillagszemű juhász” története, a textilművességben, főleg a szövésben a csillag ma is a legkedveltebb motívum, mégpedig nyolcágú formában.

A legújabb korban lett a nemzetközi munkásmozgalom jelképe az ötágú vörös csillag, amely az öt világrészt szimbolizálja. Az ötágú vörös csillagot a sírkövön is alkalmazzák eléggé furcsa párosításban: *Hajdúböszörmény* keleti temetőjében van egy vörös csillagos sírkő, ezzel a meghökkenítő felirattal: A.B.F.R.A. – a boldog feltámadás reménye alatt. A szimbólumoknak az idők folyamán többféle jelentésük volt, sőt összekeveredtek. Tartalmuk vagy helyes értelmezésük feledésbe merült, használatuk olykor sablonossá válhatott. Ez tapasztalható a hajdúböszörményi sírkő ábrázolásán és feliratán.

VII. Egyéb jelképek

1. Háromszög, „Isten szeme”

Szerencsét hozó szimbólum a buddhizmusban a háromszög. Jelképezi magát „Buddhá”-t a „megvilágosodottat”, a „Dharmá”-t, vagyis a „tant”, valamint „Szanghá”-t, a „gyülekezetet”. Az egyiptomi Apisz isten ábrázolásán az őt jelképező bika homlokán fehér háromszög van.

A régi pogány alkalmazásokhoz és értelmezésekhez képest a keresztyén szimbolikában csak a XVII. század óta ismeretes a háromszög, mégpedig egyenlő szárú formában, sugarakkal körülvéve, benne egy „Isten szeme” rajzával. Ettől kezdve lett a Szentháromság jelképe a háromszög. A Biblia gyakran beszél Isten szeméről, amely mindig éber, és megnyugszik mind a jó, mind a gonosz emberekben. Ezékiel látomásaiban, a Jelenések könyvében a kerubok és élőlények tele voltak szemekkel (Ez.10:12; Jel.4:6).

Mivel a háromszög, minden képi megjelenítést mellőzve – nem beszélve most a „szem” ábrázolásáról – nagyon jól ki tudta fejezni a Szentháromság Isten lényegében egy, de személyében hármas valóságát, református őseink az 1700-as évektől kezdve gyakran alkalmazták ezt a szimbólumot elsősorban a pecsétnyomókon, mindig szemmel és sugarakkal övezve. Megjelenik a háromszög szemmel vagy szem nélkül az úrasztali terítőkön. A *gávai* eklézsia 1712-ből való skófiomos terítőjén még csak egy három-



40. A csökmői egyházközség pecsétnyomója. 1810.

szög található, de a *fülöpszállási* templomnak 1799-ben olyan abroszt ajándékoztak, amely „arany sugárokkal ki hímzett, szemmel ékesített”. A *csökölyi*, vagy ahogy régen nevezték *csökli* eklézsia 1783-ból való pecsétnyomóján is ott van az „Isten szeme” rajza, alatta prédikátor áll, kezében nyitott Bibliával. A lekipásztor hosszú, prémes palástot visel. A pecsétnyomó képét könyvünk 1. lapjára helyeztük. A *gyulai* gyülekezet nagyméretű, 1831-ben készült bársonyabroszára ugyancsak szemmel díszített háromszöget varrtak. Egészen új ábrázolását láthatjuk a háromszögbe helyezett, sugaras „Isten szemé”-nek az 1938-ban épült *Debrecen-Mester* utcai református templom szószéke fölött, fából faragott alakban.

Rendkívülisége miatt a *csökmői* eklézsia 1810-ből való sárgaréz pecsétnyomóját mutatjuk be a háromszög, az „Isten szeme” illusztrálására. A körirat egyszerű: CSÖKMÖI REF: SZ. EKKLÉZIA PECSETIE. 1810. Felül látjuk a háromszöget, benne az „Isten szemet”, sugarakkal, felhőgomoly között, középen pedig két alakot a szántóföldön munka közben, alatta bibliai idézetet olvashatunk: 1. Cor. 3:6. Ez a vers adja meg a magyarázatát a jelenetnek: „Én ültettem, Apollós öntözte, de a növekedést az Isten adta.” Tehát a bal oldali alak Pál apostolt ábrázolja palántával teli kosárral, a jobb oldali a tanítványát, Apollóst, jókora locsolókannával a kezében. (40. kép)

2. Kereszt

A keresztyén vallás legfontosabb szimbóluma a kereszt. Az egyházművészetben Krisztus halálára, a bűn fölötti győzelmére utal. A kereszt az élet igazi fája, és az Ember-

fiának jele Krisztus visszajövetelénél (Mt.24:30). Megjegyezzük azonban, hogy az őskeresztyének az I. században még nem használták titkos jelként a keresztet, csak a hal vagy a horgony rajzát, mert ebben a korban a kereszt még annyira a gonosztevők kivégzésére szolgáló keresztfára emlékeztetett, hogy nem értette meg mindenki. Csak Nagy Constantinus római császár – uralkodott Kr. u. 306-tól 337-ig – és utódai viselték a rómaiak sasos zászlója helyett a kereszt jelével ellátott zászlót, s ettől kezdve lett Krisztus győzelmének és a keresztvény hitnek a jelképe.

A hagyomány szerint Constantinus anyja Jeruzsálemben megtalálta Krisztus keresztfáját, és ennek szilánkjait drága ereklyeként árulták, de maga a kereszt jele amulettként terjedt el. Kereszt alakúra építették a templomokat, a kereszties vitézek a mellükön viselték a kereszt jelét; ez azt is szimbolizálta, hogy készek meghalni Jeruzsálem felszabadításáért. A kereszt alakja feltűnik az alfa és ómega betűkkel, Krisztus nevének – XP – rövidítésével abban a formában, ahogy a 6. képen látjuk.

Nem mondhatnánk, hogy a kereszt mint Jézus halálának és győzelmének jele – mert ezt viszi magával a pokol-raszállásnál, a feltámadásánál, a mennybemenetelénél – a korábban meglévő felekezeti ellentétek miatt, a református egyházban sűrűn előforduló jelkép volna. A gyászév-tizedben a reformátusokat keresztvetésre kényszerítették, vagy a gályarabokat arra, hogy a keresztet csókolják. Ehhez a jelhez egyházunk viharos századaiból tehát rossz emlékek fűződtek. A magyar reformátusok kereszt iránti merev magatartása az 1700-as évek végén a felvilágosodás hatására kezdett oldódni. Ennek nagyon szép és ritka jele

a debreceni prédikátor, Szikszai György: „Keresztyéni tanítások és imádságok” című, ma is használt műve, amely 1786-ban jelent meg Pozsonyban egy rézmetszettel illusztrálva. A képen Jézus Krisztust látjuk nagyméretű kereszttel a kezében felhőkkel és sugárkoszorúval, angyalokkal körülvéve. Alul a férfiak térdepelve (!) imádkoznak. (41. kép) Magyarország régi címerében jobb oldalt hármashalmos kettős keresztet látunk. Ez azt jelenti, hogy a magyarság a keresztyénség keleti ágát ismerte meg először. A hármashalmos a Mátra–Tátra–Fátra hegyekre, a bal oldalon levő négy fehér sáv a négy – Duna, Tisza, Dráva, Száva – folyót szimbolizálja.

A reformáció után a római és görög egyház általánosan ismert – megkülönböztető – szimbólumává lett a „latin” és a „görög”, vagyis az egyes és a kettős kereszt. Így került fel a tornyok tetejére, a temetőkbe a korábbi fejfák helyett sírjelként és számtalan helyen fordul elő a kereszt a római és görög katolikus liturgiában, egyházművészetben. Így láthatjuk az evangélikus templomok oltárán, a sákramentumi edényeken. A szabadkeresztyén egyház jelvénye szintén a kereszt.

A keresztnek mintegy tizenhatféle változata ismeretes. A már említett egyes és kettős keresztén kívül előfordul az ún. András-kereszt, ti. ezt az apostolt a hagyomány szerint X alakú fára feszítették fel a keresztyénség első századában. Különböző kereszt alakú szimbólumot kaptak az apostolok, a pápák, püspökök, sőt még a királyok is. A Johannita rend a „Máltai kereszt” jelét viseli. Az orosz ortodox egyház hármashalmos tagozódású keresztet használ szimbólumként, úgy, hogy a két vízszintes szár alatt még egy kisebb, ferde szár is elhelyezkedik a keresztén, amely az



41. Krisztus a kereszttel. Illusztráció Szikszai György:
Keresztyéni tanítások és imádságok. Pozsony, 1836. c. művében.

András-keresztre utal, mert a cári Oroszország védőszentje András volt.

Mi, reformátusok Krisztus nevéől nevezzük magunkat keresztyéneknek, azonban egyházunk címerében a kereszt kétszer is előfordul: az Isten Báránya kereszt zászlót tart, amelynek a rúdja szintén kereszt alakú, tehát a kereszt a reformátusok számára is sokatmondó és nagyon tartalmas jelkép; felvesszük azt a keresztet, amit esetleg hordoznunk kell, mert Krisztus már előbb felvette a maga keresztjét, és ebben van a mi üdvösségünk. Előfordulnak a református templomok úrasztali edényei között olyan kenyérosztó tányérok, amelyeken vésett kereszt rajzát látjuk. Ezek a reformáció előtti korból származnak, és az ostya kiszolgáltatásának eszközei voltak, majd kenyérosztásra használták úrvacsoraosztáskor.

1930-ban épült fel hazánkban az első olyan református templom, amelyre rákerült a kereszt, de ez is kényszerűségből vagy megalkuvásból. 1930-ban az *egri* gyülekezet elhatározta, hogy a kis imaházuk helyett templomot épít. Ezt az egri érsekség tudomásul vette, de aggasztotta a telek fekvése, ahová a templomot építeni szándékozták: ugyanis az érseki városba vonattal érkező utas, látogató, turista, netán zarándok legelőször a kálvinista templomot pillantotta volna meg. Olyan megoldást kellett tehát találni, hogy az épülő református templom egyrészt stílusában illeszkedjék a barokk elemekben rendkívül gazdag városképbe, másrészt a templomon valamilyen formában kapjon helyet a kereszt! Az egyházközség akkori vezetői tehát neobarokk stílusú tervet fogadtak el, a templom homlokzatát pedig – a legfőbb református egyházi szervezet képviselő Egyetemes Konvent tiltakozása ellenére – a hit, re-

mény, szeretet szimbólumával: a kereszttel, a horgonnyal és a szívvel díszítették. Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatási miniszter azzal honorálta az egri reformátusok szép magatartását, hogy tetemes állami támogatást nyújtott a templom építéséhez (Takács Béla: Református egyházművészet. Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből. V. köt. Szerk. dr. Bartha Tibor, dr. Makkai László Bp., 1983. 331. lap). (42. kép)

Néhány év múlva, 1937-ben kellett megoldani a „kereszt kérdést” a *debreceni* Károli Gáspár téri, a mai Mester utcai templom építésének. Tóth Lajos helybeli kályhás-mester egész vagyonát a 800 férőhelyes templomra szánta, de az egri érsekséghez hasonlóan az volt a kérése, hogy a kereszt jele a templomban legyen. Az építész, Csanak József ennek megfelelően neogót stílusú és kereszthajós tervet készített, a főhajó és a karzatok mennyezetének vasbeton gerendázatát pedig úgy képezte ki, hogy ezek, vastagabb és vékonyabb tagozatokkal 31 keresztet alkotnak, a négy karzat mellvédjére pedig összesen 53 András-kereszt formát alkalmazott. Ez összesen a két „szent” szám, a 7 és 12 szorzata = 84. A kereszt jele különösen a jobb és bal oldali karzat mennyezetén tűnik fel, mert itt a kereszt vízszintes szárának semmiféle statikai vagy tartó szerepe nincs, ez a tagozat csak a kereszt jelének érzékeltetésére szolgál.

Református egyházunkban, Istennek hála, a kereszttel szembeni tartózkodás megszűnőben van, vagyis az új templomok, imaházak belső díszítésében egyre gyakrabban feltűnik a kereszt jele, de mindig „corpus” nélkül, fából, fémből, esetleg festett formában olyan templomokban, ahol az istentiszteleti helyet az evangélikusokkal közösen használják.



42. Az egeri templom domborműve. 1930.

A kereszt a magyar tárgyi- és szellemi néprajzban egyaránt megtalálható. A kéverakás legáltalánosabb módja volt a négyágú keresztforma. A *vámfalui* fazekasok gyakran alkalmazták a tányérok díszítésében a kereszt jelét, sőt még a „Máltai kereszt”-et is. A vegyes vallású falvak házain a kereszt jele a felekezeti hovatartozást mutatta, és ugyanezt a temetőekben a fa- vagy kőkeresztek. A népi hitvilágban rontáselhárító jelnek tartották a keresztet, a jelét felekezeti különbség nélkül rámeszelték az istálló ajtajára. Keresztet vetettek villámláskor és mennydörgéskor. A kenyeret sok helyen még a reformátusok is úgy szeltek meg, hogy késsel a kereszt jelét rajzolták az aljára. Az írástudatlanság idején a kereszt jele az aláírást helyettesítette a hivatalos okmányokon.

3. Horgony

Pál apostol a Zsidókhöz írt levelében az Isten ígéretébe vetett reményt a lélek biztos és erős horgonyaként említi (Zsid.6:18–20). Így lett a horgony a keresztyén hit és a feltámadásba vetett reménység bizonyosságának jelképe. A horgony az őskeresztyénség történetében a III. századtól kezdve a hal, a hajó jeléhez hasonlóan titkos szimbólumnak számított, ismertetőjegy volt.

A horgony általában a kereszttel és a szívvel együtt jelenik meg az egyházművészetben. A biedermeier korban hímzéseken is előfordul a reménység szimbólumaként, és mivel a hajó fontos tartozéka, a hajózás jelképe szintén a horgony volt régebben. Ma a folyók partján álló, horgonyjeles tábla a kikötőhelyre utal. Az *ábrányi* gyülekezet múlt század végéről való réz pecsétnyomóján a szívvel és



3. Az ábrányi egyházközség pecsétnyomója. XIX. sz.

keresztrel együtt látjuk a horgony rajzát. (43. kép) Az 1948-ban épült *soroksári* templom falát kovácsoltvasból készült horgony díszíti.

4. Szív

A bibliai felfogás szerint a szív az ember testi és lelki központja, az érzelmek, különösen pedig a szeretetnek a helye. Bod Péter a Szt. Hilárius 56. kérdésében idézi: „Mitsoda hibát talált Mómus az ember teste állásában? Azt nem szerette, hogy az ember mellyén nintsen ablak, a mellyen bénézván szívének minden gondolatait általláthatná.” Mómosz – latinul: Momus – a görögök régi képzeletében a gáncsoskodó gúny megszemélyesítője volt. A lángoló szív az Isten iránti forró szeretet jele, az egy vagy két nyíllal átlőtt szív a szerelmet – lásd: Amor nyila –, de inkább az igazi szeretetet szimbolizálta. A szívből kinövő hármasszeg, Krisztus szenvedésére utal. Kálvin János jellemzője volt: „Szívemet véres áldozatul felajánlom az Úrnak.” A református egyházművészetben az úrasztali terítők díszítményein tűnik fel a szív. A *debreceni* kistemplomi gyülekezet 1762-es leltára említ egy „szkófiummal varrott keszkenőt, szívek vagynak a közepén”. Általában a terítők virágcsokormintái szívből indulnak ki, majd ágaznak szét. A római katolikus vallásban különös tisztelete van a Jézus és Mária szívének.

Nagyon kedvelt motívum a szív a magyar népművészetben. Megjelenik a hímzéseken; a szív alakú mézeskalács formája 1684-től ismeretes; a pásztorfaragásokon, a Dunamelléki szív alakú fejfákon a szív mindig a szeretet jele, ugyanezt szimbolizálja a Dunántúlon elterjedt szív



44. A gigei egyházközség pecsénymója. 1813.



45. A Kálvin-érem előlapja.



46. A Kálvin-érem hátlapja. Berán Lajos műve. 1936.

alakú, kőből faragott sírjel. A *veszprémi* egyházközség két cserép bortartó kancsójára lángoló szívet mintázott Tóth Lajos fazekasmester 1881-ben.

A református szívábrázolás egyik rendkívül szép példáját mutatjuk be a *gigei* eklézsia 1813-ból való sárgaréz pecsétnyomóján: a belső körben felül a sugaras „Isten szeme” látható, bal oldalt templomtorony áll, a nyolcágú csillag a jobb oldalra került, középen a nagyméretű „lángoló szív” két nyíllal átlőve jelenik meg. (44–46. kép)

5. Kehely

A római katolikus egyházban kezdettől fogva a misebor, a református egyházban az úrvacsorai bor kiszolgáltatásának eszköze a kehely. A római egyház csak kelyhet használ a sákramentumhoz, nálunk, reformátusoknál már az 1500-as években használatba került az egyszerű pohár is. Jelképes ábrázolásában Jézus Krisztus vérért szimbolizálja mindkettő. „E pohár az új szövetség az én vérem által, amely tiérettetek ontatik ki” – mondja Jézus az úrvacsora szereztetési igéjében (Lk.22:20). Ebből következően az eklézsiák régi leltáraiba a kelyhek legtöbbször „pohár” néven vannak feljegyezve, annál is inkább, mert a „kehely” szó a Bibliában sehol sem fordul elő. Néha a prédikátorok megjegyezték, hogy a pohár „kéhely, selleg” formájú, vagyis valójában kehely.

Az előreformáció harcosai közül a cseh husziták már az 1400-as években a kelyhet választották jelvényüknek, mert az úrvacsorát két szín alatt, kenyérrrel és borral osztották ki mindenkinek. A huszitákat latinosan „calixtinus”-oknak, azaz „kelyhesek”-nek is nevezték.

A kehely mint szimbólum a régebbi úrasztali felszerelések díszítésében aránylag ritkán fordul elő. Egy szép példánya maradt fenn a gönci eklézsia 1681-ből való terítőjén. Az 1700-as években viszont több terítőn úgy ábrázolták a kelyhet, hogy ezt egy jobb kéz tartja. Megjelenik a kehely néha a szószékkorona tetején, mint például a *novajidrányi* templomban. A múlt század végén általánossá vált a kehely szimbólumként való alkalmazása főleg a bársonyból készült abroszokon, olykor szőlőfürttel együtt a bortartó cserépedényeken; rákerült az énekeskönyvek fedőlapjára csontból vagy műanyagból, fémből vagy aranyozott nyomással; így került fel a falusi házak, parókiák homlokzatára; rávésték a fejfákra; sőt a harang oldalán is megjelent, hiszen a *büssüi* templom 1933-ban öntött harangját a kehely domború rajza díszíti; a gyászjelentéseknek is elmaradhatatlan jelük volt a kehely. Ilyen módon való alkalmazása tehát mindig a református mivoltot szimbolizálja, néha azonban nem ízléses módon. Gyakori a temetők sírkövein a csillogó fémből vagy ezüstözött üvegből készült kehely, amelyet a betonba ágyaznak, esetleg az elhunyt porcelánba égetett arcképével együtt. Ha azt mondtuk a csókolózó galambokról, amelyek a sírköveken „turbékolnak”, hogy ezek giccsek, akkor ez a megállapításunk a csillogó kelyhekre, az életerős férfiakat, asszonyokat vagy gyermekeket ábrázoló porcelán képekre is érvényes. (47. kép)



47. A gönci egyházközség úrasztali terítőjének középdíszje. 1681.

6. Verejték

Jézus Krisztusnak a Gecsemáné-kertben való gyötrődéséről Lukács evangélista azt írja, hogy „verejtéke olyan volt, mint a földre hulló nagy vércseppek” (Lk.22:44). A magyar református egyházművészetben, közelebbről az ötvösségben a *debreceni* mesterek alkalmazták a „verejtékes” dísz az úrasztali poharakon, és így lett ez a szimbólum Jézus szenvedésének és vérének jelképe. Az 1500-as évek végén készült talpas poharakon még csak egyes formában jelenik meg a vésett és domborított verejtékes dísz, a későbbi korban a verejtékcseppek szétágaznak, ahogy ez a *furtai* és a *vásárosnaményi* eklézsia számára ajándékozott aranyozott ezüstpoháron látható. (48–49. kép)

Krisztus szenvedésével kapcsolatban, de egészen más formában találjuk meg a verejtéket mint szimbólumot a középkori egyházművészetben. Az V. századból maradt fenn a „Veronika kendője”-nek legendája, mely szerint a kereszt alatt roskadozó Jézusnak az általa meggyógyított vérfolyásos asszony (Mt.9. rész), mások szerint Jairus leánya (Mk.5. rész; Lk.8. rész) a kendőjét nyújtotta, és a tövissel koronázott Jézus véres és verejtékes arcának képe rányomódott a kendőre. A legenda szerint Krisztus arcának ez volt a hiteles másolata, innen a név is: verus, latin szó = igazi, icon = képmás, azaz: Veronika. A XIII. századtól kezdve a Veronika kendőjének, illetve a jelenet ábrázolásának sok emléke ismeretes, főleg a gótikus oltárképeken. Református felfogás szerint a verejték lehet a munka szimbóluma is, mert Isten ezt mondta a Paradicsomból kiűzött Ádámnak: „Arcod verejtékével eszed a kenyeret, míg visszatérsz a földbe” (I.Móz.3:19).



48. A furtai egyházközség verejtékes pohara. XVII. sz.



49. A vásárosnaményi egyházközség verejtékes pohara. XVII. sz.

7. Könyv

Bár a Szentírás nagyon sok helyen említi a könyvet, de ez nem volt azonos a mai értelemben vett nyomdai termékkel. Az írásbeliség kialakulásánál előbb az égetett agyagtáblákat, majd a papiruszt vagy pergament használták, és ezek tekercs formájúak voltak. Az ókori Rómában viasszal bevont fatáblákra írtak elefántcsont vesszőkkel – a görögös latin „stylus” szó íróvesszőt jelent –, a táblákat összefűzték, és így alakult ki a „codex”, vagyis a könyv. Pál apostol a könyvet és tekercsot, illetve pergament egyaránt említi a Timoteushoz írott levelében (II.Tim.4:13). Mózes a Tízparancsolatot kőbe vésve kapta, de beszél az „Isten könyvéről”; az aranyborjút imádó Izrael népének bűnét magára akarja vállalni és így könyörög: „Bocsásd meg vétkeket! Mert ha nem, akkor törülj ki engem a könyvből, amelyet írtál. Az Úr pedig így felelt Mózesnek: Csak azt törölöm ki a könyvemből, aki vétkezett ellenem” (II. Móz.32:32–33). Dániel látomásaiban, a Jelenések könyvében bukkan fel az „élet könyve”, ez utóbbi hét pecséttel volt lezárva (Dán.7:10; Jel.5:1;20:12). Ráday Pál (1677–1733) a 210. dicséretben így imádkozik:

Ó Isten Báránya, kedvezz,
Mert most vagy az óra;
Mondd lelkemnek: Légyen idvez,
Dolga forduljon jóra.
Ó Úr Jézus, könyörülj,
Könyvedből ki nem törülj!

Bod Péter a Szt. Hiláriusban az egész világot „egy nagy bibliotheca, könyves-ház”-hoz hasonlítja, „mellynek három leveli vannak, az Ég, Föld, Tenger, s annyi betűje, a mennyi teremtett állatja” (34. kérdés). Egy szóval sem említi azonban a szerző, hogy a könyv a református szimbolikában mindig a Bibliát jelképezte, ugyanakkor a római katolikus egyházművészetben a próféták, apostolok, evangélisták, egyházatyák jelvénye volt. Herepei János tanulmányt írt „A könyvábrazolás, mint jelkép” címmel, és ebből tudjuk, hogy csak Erdélyben milyen sok emlék őrizi ezt a szimbólumot. Megtalálható az egymagában álló vagy kézben tartott, csukott és nyitott könyv a református prédikátorok, teológiai professzorok, római katolikus plébánosok, unitárius lelkipásztorok sírkövén, de rávésték az 1702-ben elhunyt Tótfalusi Kis Miklós Európa-hírű nyomdász és Biblia-kiadó sírja fölötti kőkoporsóra is. A lelkészek nemesi címerében levő nyitott könyv szintén a Bibliát, a könyvek könyvét, a Szentírást jelképezi (Herepei János: Adattár. III. köt. Bp.–Szeged. 1971. 258–262. lap).

Az eklézsiák pecsétnyomóinak kedvelt jelképe volt a könyv, ezt általában nyitott formában ábrázolták. E ténnyből tanulhatnának azok a mai lelkipásztorok, akik díszként becsukott Bibliát tesznek az úrasztalára, vagy a textus felolvasása után becsukják a Bibliát, sőt félreteszik, mondván: „Eddig az Ige” – és most én következem!

1934-ben rendezte Csikesz Sándor debreceni professzor az első Országos Református Kiállítást Budapesten. Ennek anyagából több mint száz réz pecsétnyomó a debreceni Református Kollégiumi és Egyházművészeti Múzeumba került. Nézzünk meg egy csokorraavalót azokból a pecsét-

nyomókból, amelyekre a Bibliát valamilyen formában rávésték. Becsukva látjuk a Bibliát a *dévaványai* eklézsia 1831-es, latin szövegű pecsétjén, de a Biblia fölött kehely rajza van és ebből kinövő égő gyertya, illetve gyertyatartó. Nyitott Bibliát látunk minden dísz nélkül a *magyarhomorogi*, a *tiszaroffi*, *bojti*, *kercai* pecsétnyomón. Nyitott Bibliával, de ígés felirattal látták el a *rákóczifalvi*, a *mezőkeresztesi* pecsétnyomókat. Búzakalászt véstek a Biblia fölé a *nagyabonyi* eklézsia 1815-ből való pecsétjére. Ugyancsak kalászokat tart a Biblia fölött egy jobb kéz a *dévaványai* eklézsia 1838-as magyar nyelvű pecsétjén, bal oldalt a sugaras nap rajza látszik. A *vámospércsi* eklézsia 1848-ból való pecsétjén nyitott könyvön BIBLIA felirattal tűnik fel a könyv, amely sugárkoszorús úrasztalán van, jobb oldalról egy kéz nyúlik fölé, benne lúdtollal. Nyitott Bibliát tart a kezében a *csökölyi* és a *sajókeresztúri* eklézsia pecsétnyomóján látható prédikátor (Takács Béla: Lelkész-ábrázolások az eklézsiák pecsétnyomóin. Confessio. 1981. 1. szám).

Végül a legértékesebb pecsétnyomót írjuk le, amelyet az *abádi* gyülekezet csináltatott 1834-ben: a nyitott Biblia drapériás, sugárkoszorús úrasztalán van, fölötte két oldalról felhőgomolyból egy-egy kéz nyúlik ki, közösen fognak egy kalászból, szőlőágakból, égő fáklyából álló csokrot. A fáklya az Ige világosságára, fényére utal. (50. kép)

8. Gyertyatartó

A „szent sátor” színarany lámpatartója (II.Móz.25–40), valamint a Zakariás próféta látomásában szereplő lámpatartó a hét mécsessel az Ószövetséget szimbolizálja, de



50. Az abádi egyházközség pecsétnyomója. 1834.

Krisztusnak mint a világ világosságának a jelképe is (Jn.1:4; 8:12). A gyertyatartó hét ága összefüggésbe hozható a hetes szent számmal. A keresztyén egyházművészetben gyakran fához hasonlítva ábrázolták a gyertyatartót. A Jelenések könyvében a hét gyülekezet gyertyatartóként szerepel; lehet azonban a mennyei Jeruzsálem szimbóluma is, de általában Krisztus egyházának a jelképe a gyertyatartó; ezért alkalmazták a pecsétnyomókon. A *soltvadkerti* eklézsia 1875-ös pecsétnyomóján két pálmafa közt áll a gyertyatartó bibliai igés felirattal: Mt.5:16, vagyis „Úgy ragyogjon a ti világosságotok az emberek előtt, hogy lássák jó cselekedeteiteket, és dicsőítsék a ti mennyei Atyátokat”. A *szikszói* gyülekezet 1729-cel kezdődő anyakönyvének címlapját tulipános dísz keretezi, felül hét gyertyatartó sorakozik egymás mellett. (51. kép)

9. Bárka és hajó

Lámed fia, Noé, a bibliai nemzetségtáblázat szerint Ádámtól számítva a tizedik ősatya „igaz ember volt... az Istennel járt”, ezért kapott ő és családja kegyelmet Istentől, amikor az Úr elhatározta, hogy özönvízzel vet véget a romlottsággal és erőszakossággal teli világnak. „Csinálj bárkát góferfából, készíts rekeszeket a bárkában, és vond be kívül-belül szurokkal. Így készítsd el azt: a bárka hossza háromszáz könyök legyen, szélessége ötven könyök és a magassága harminc könyök. Ablakot is csinálj a bárkára... az ajtaját az oldalára helyezd. Készíts alsó, középső és felső emeletet” – mondta az Úr Noénak (I.Móz.6:9–16). Ez tehát Noé bárkájának rövid leírása.

Noé történetének ábrázolását már az őskeresztyén mű-

vészetben megtaláljuk a katakombák festményein, a sír- emlékeken olyan formában, hogy Noé vagy a meghaltak alakjai a bárkában vannak, kezeiket imára emelve, ami a Krisztusba vetett hit által való megigazolást érzékelteti. Péter apostol szintén utal Noé bárkájára, vagyis a Krisztus nevébe való megkereszteltetést hasonlítja össze a Noét megszabadító bárkával (I.Pét.3–20–21). Noé bárkájának képe felbukkan a keresztyén görög és római császárok által kiadott pénzekben is. Noé története a középkorban tovább élt, kedvelt maradt. Ennek egyik legragyogóbb emléke Michelangelónak a Sixtusi-kápolnában (Róma, Vatikán) levő, 1508–1509 között készült freskója, amely drámai módon mutatja be a bárkán kívül maradt emberek kétségbeesett menekülési kísérletét. A bárkába való bevonulás több festőnek alkalmat adott az állatok ábrázolására. Az 1600-as évek elején Noé hálaáldozatával díszített óntányérokat készítettek a nürnbergi mesterek, amelyeket nálunk az úrvacsorai kenyér osztására használtak. Ilyen „Noés tányérok” az *adorjáni* és a *hernádnémeti, radostyáni* templomok úrasztali edényei között találhatóak (Takács Béla: 17. századi nürnbergi óntányérok falusi református templomokban. Művészettörténeti Értesítő. 1983. 3. szám).

Református templomaink mennyezetén szintén megjelenik Noé bárkája. A *csengersimai* templom festett kazettái között, amelyek 1761-ben készültek, ott ékeskedik a bárka, a három emeletet három hagymakupolás torony jelképezi, a középsőn találjuk a galambot, amely Noé számára az olajágot hozta. A *gyügyei* templom mennyezetén hasonló formájú bárka jelenik meg; a kazetta 1767-ben készült. (52. kép)



52. A csengersimai templom bárkás mennyezetdíszé. 1761.

A bárka Mózes történetében is felbukkan. Ugyanez a neve annak a „hajócskának”, amelyben a gyermek Mózeszt kitették a Nílus-parti sás közé (II.Móz.2:3). Mindkét esetben a halálos veszedelemből az életre mentő eszköz a bárka.

Az Újszövetségben a Noé bárkájának előképéből hajó lett. A korai keresztyén teológiában Krisztus egyházát hajóhoz hasonlították, amely az élet veszedelmekkel teli tengerén eljut a Paradicsom biztonságos kikötőjébe. A hajó kormányosa Krisztus, a hajó árboca a kereszt. Krisztust gyakran ábrázolták hajóban, a tanítványokkal együtt, miközben a Mester lecsendesíti a háborgó tengert (Mt.8:26; 14:30). A templomot szintén hajóhoz hasonlították már évszázadokkal ezelőtt, és ennek egyes részeit ma is középhajónak, kereszthajónak, oldalhajónak nevezik. A barokk korban hovatovább még a római katolikus templomok szószékét is hajó formájúra alakították; a pap a hajóból prédikált, mint annak idején Jézus tette a Genezáret tavánál, amikor hajóból tanította a sokaságot (Lk.5:3). 1824-ben a *csetényi* eklézsia pecsétnyomót csináltatott, amelyen a vésnök ezt a jelenetet kalapálta bele gyarló módon a pecsétnyomóba: Jézus a hullámszó tó partján áll, egy csónak libeg a vízen, a tó fölött felhők között vésett, sugárkoszorus nap ragyog. A példát csak annak illusztrálására említettük, hogy mennyire változatosak a református egyházi pecsétnyomók ábrázolásai.

A keresztyénségben a hajó az egyház, sőt az ökumené – oikoumene – görög szó = a lakott föld – szimbóluma lett, lévén az egyház Isten eszköze arra, hogy a halálból az életre mentse át az embert. Az ökumené szimbólumának modern mintáját látjuk az 53–54. képen. A jelkép értelmezésekor azonban nem volna helyes a látható egyházra vagy



53. Az ökumené szimbóluma.



54. Az ökumené szimbóluma.

annak valamelyik felekezetére gondolni, s ehhez mereven hozzákapcsolni az „egyházon kívül nincs üdvösség” elvét. Inkább a kegyelmi lehetőségekre kell gondolnunk, amelyeket az egyházban nyújt az Isten, nemcsak egyéni üdvösségre, hanem a „szentek közössége” megvalósítására is – olvassuk a Jubileumi Kommentár, Noé bárkájára vonatkozó magyarázatában (Dr. Tóth Kálmán: Mózes öt könyvének magyarázata. Jubileumi Kommentár. Bp. 1968. 146. lap).

10. Szivárvány

Noé, illetve az özönvíz története szoros összefüggésben van a szivárvánnyal. Isten azt az ígéretét, hogy nem lesz több özönvíz a földön, a szivárvány jelével pecsételte meg (I.Móz.9:13). A szivárvány így lett a béke szimbóluma. Egyes színeit – kék, piros, zöld – az egyházatyák a Szentháromság jelképeinek tartották. A kék színben Krisztus mennyei eredetét, a pirosban áldozati halálát, a zöldben pedig a földön való hatalmát értették. Bod Péter a lexikonában csak két színt említ: „a veres szín jegyzi az Isten haragjának a Kristus vérében való meg-engesztelését, a zöld szín pedig, az Isten kegyelmének hozzánk a Krisztusban való kijelentését.”

Ezékiel látomásaiban (Ez.1:28) és a Jelenések könyvében Isten királyi székét és az angyal fejét szivárvány veszi körül (Jel.4:3; 10:1). A római katolikus egyházművészetben az utolsó ítélet ábrázolása során Krisztus gyakran trónol a szivárvány ívén, ami az Istennek az emberrel Krisztusban kötött új szövetségét jelképezi.

A magyar néprajzban sok babona fűződik a szivárvány-

hoz, amelynek széles zöld sávja jó termést, a piros háborút, esetleg jó bortermést ígért. Úgy vélték, hogy a szivárvány a természetfeletti erők lakóhelye, ezért tilos volt ujjal rámutatni, mert ez bajt hozott az emberre. Azt tartották, hogy a szivárvány az eget és földet összekötő híd, az angyalok járnak rajta, két vége nagy tóba vagy tengerbe ér, ahonnan az esőt felszívja. Aki átbújt a szivárvány íve alatt, nemet változtatott: a fiúból lány lett, és fordítva. A legtöbb esetben azonban még a néphit szerint is a szivárvány a béke és az áldás jelképe. (55. kép)

11. Templom

Az Ószövetségben a templom a királyság intézményével párhuzamosan létrejött kultuszhely, Isten földi háza, az áldozat bemutatásának helye volt. Izrael első templomát a „szent sátor” mintájára Salamon építtette Jeruzsálemben Kr. e. 966–959 között (I.Kir.6–8. rész). A választott nép tévesen hitte, hogy a jeruzsálemi templom Isten „valódi” lakhelye, és szinte azt gondolták, hogy az Úr „köteles” megvédeni minden pusztulástól a templomot a várossal együtt. Ezért váltott ki nagy megdöbbenést, amikor Nabukodonozor babiloni király Kr. e. 586-ban kirabolta és lerombolta a templomot (II.Kir.25. rész). Az időközben felépített jeruzsálemi templom sorsa Kr. e. 169-ben megismétlődött, mert ekkor Antiochosz szír király pusztította el, és ezzel a próféták jóvendőlése beteljesült, akik hirdették: Isten az utálatosságok (Ez.8:6), a felületes tisztelet és formaságok miatt elhagyja a templomát (Ez.8:7–19; Jer.7:12–15). Ezékiel látomásaiban a templom mint az üd-



55. Az adorjáni egyházközség Nóés óntányérja a szivárvánnyal.
XVII. sz.

vösség jele tűnik fel (Ez.40–44. rész). Jeremiás a templom újjáépítése ellenére hangsúlyozza, hogy a lelki istentisztelet ennél sokkal fontosabb (Jer.31. rész).

Nagy Heródes Kr. e. 20-ban kezdett hozzá az új jeruzsálemi templom építéséhez; a munkálatokat Kr. u. 63-ban fejezték be. De erről a templomról maga Jézus mondotta: „Bizony, mondom néktek: nem marad itt kő kövön, amit le ne rombolnának” (Mt.24:2). Titus római császár Kr. u. 70-ben elfoglalta Jeruzsálemet, a templomot valóban lerombolta.

Amikor Jézus megjósolta a templom pusztulását, új módon beszél a testéről mint templomról. Egyrészt a lerombolt templomban a halálára utal, az újjáépítésével pedig a feltámadására (Jn.2:19–22). Jézus ezzel a templommal Isten jelenlétének új formáját hozta létre: a Krisztussal való egység folytán az egyház lelki templomnak tekinti magát (II.Kor.6:16; Ef.2:20).

Az ősgyülekezet életében a jeruzsálemi templomnak semmiféle jelentősége nem volt, persze nemcsak azért, mert romokban hevert, és az őskeresztyéneknek semmiféle templomuk nem volt. Köztudott, hogy istentiszteleteiket kezdetben a zsinagógákban, majd magánházaknál, az üldöztetés idején a katakombákban tartották. Péter mutat rá a lényegre a pünkösdi prédikációjában: „A Magasságos azonban nem emberkéz alkotásaiban lakozik” (Csel.7:48). Pál a hívő embert „Isten templomának” nevezi (I.Kor.3:16). Ez arra kötelez, hogy egész életünk egy igazi és tiszta istentisztelet legyen. János látomásaiban a mennyei Jeruzsálem már templom nélküli város (Jel.21:22). Mindenesetre Nagy Konstantin után a keresztyénség „zöld utat” kapott a templomépítésre, és ezt a lehetőséget, hogy győ-

zelmét, hatalmát és gazdagságát megmutassa a világnak, a későbbiek folyamán egyre inkább kihasználta.

A templom képi ábrázolása az egyházat, a keresztyén gyülekezetet szimbolizálja, ezért a magyar református gyakorlatban a pecsétnyomók általános jelképe lett a templom. Ez csak ritkán mutatja az illető egyházközség templomának hiteles képét, rendszerint sematikus jeleket meg a templom vésett rajza csillaggal, kakassal, zászlóval a tornyán, a pecsétnyomó közepén. Mint kivételes darabot mutatjuk be az *esztári* és a *nagyberényi* egyházközség pecsétnyomóját. Az *esztáriak* pecsétnyomója 1820-ban készült, a belső mezőben templom áll, négy fiatoronnyal, mellette pálmafa, fölötté az „Isten szeme”. Az 1809-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben ezt olvassuk az *esztári* templomról: „rég, téglából van, renováltatott 1787-dik esztendőben... Mennyezetes kar van benne két faoszloppal. Alkalmos állapotban van, de a néphez képest szűk... A torony egészen régi, mikor épült nem tudatik, egyidős lehet a templommal, melyhez ragasztva is van.” Az 1887-ben lebontott *esztári* templomról a pecsétnyomón maradt fenn az egyetlen ábrázolás. (56–57. kép)

Hasonló a helyzet a *nagyberényi* 1801-ből való pecsétnyomóval. Ezen barokk stílusú imaházat látunk, a homlokzaton négy, az oromzaton egy ablakkal. 1897-ben az imaházat kibővítették, tornyot is építettek hozzá; így vált „igazi” templommá. Nem valószínű azonban, hogy a *nagyberényiek* tudják, milyen volt a hajdani imaházuk. Ezt az 58. képen láthatják. Érdekes a *szurdoki* egyházközség pecsétnyomója, mert a templomtorny csúcsára nem kakast, hanem a szájában olajágot tartó galambot véstek. (59. kép)



56. Az esztári egyházközség pecsétnyomója. 1826.



57. A mai esztári templom. 1888.



58. A nagyberényi egyházközség pecsétnyomója. 1801.



59. A szurdoki egyházközség pecsétnyomója. 1833.

Csak egyetlen adatunk van arra, hogy a „templomos” pecsétnyomókat ki készítette. A *lovasberényi* eklézsia 1816-os vizitációs jegyzőkönyve említi: „Eröss Gábor úr metzett az Ekklesiának ingyen emlékezetnek okáért atzélba egy nagy petsétnyomót, mellyen egy templom és torony szemléltetik ilyen körülírással: A Lovas Berényi Refor. Ekklesia Petsetje. 1811.” Eröss Gábor (1779–1815) a legkiválóbb debreceni rézmetsző diák volt.

12. Homokóra

Talán nem szükséges leírnunk a homokóra működési elvét, hiszen ezt a sok ezer éves időmérő eszközt ma is használjuk. Hieronymus – magyarul: Szt. Jeromos – egyházatyja (391?–420) ezt a mértékletesség, az önuralom jelképének tartotta, ezért több református templomban a szószéken ott állt a homokóra, hogy a prédikátort figyelmeztesse az idő múlására, vagyis kellő időben fejezze be a beszédet. Nyoma van annak is, hogy a homokóra helyett „clepsydra”, azaz vízóra szolgált ugyanerre a célra. 1735-ben az *otrokocsi* templomban vízórát használtak. A klepszidrában a víz lassú lecsepegése mérte az időt (Takács Béla: Klepszidra a szószéken. Reformátusok Lapja. 1966. 5. szám).

Később a homokóra a halál szimbóluma lett. A halál másik jelképe, a csontváz, kaszát és homokórát tart a kezében, de ábrázolták koponyával és lábszárcsontokkal együtt is. Bod Péter a Szt. Hilariusban felteszi a kérdést: „Miért szoktak a halál képe mellé orát rajzolni? Hogy mikor az orát halljuk, mindenkor halálunkról megemlékez-

NEGYEDIK RÉSZ,
Mellyben vagynak



- A d. Dni 1769
1757.

A'
Még-Holtak

Pozsit Georg Könyveskereső

Dobai Fanyóré	-----	Erőszakosmal
Hodosi Mihályné	-----	Erődik
Iffy Császi Mihályné	-----	Erődik

60. A kenderesi egyházközség halotti anyakönyvének címlapja. 1757.

zünk; hogy az élet tsak tseppetske, de ezer-féle, ezerképpen lehet meg-is a halál" (148. lap).

Jelentése miatt a homokórát a református egyházközségek halotti anyakönyvének címlapján találjuk meg. A *vilyi* eklézsia 1767-es, a *kenderesi* gyülekezet 1757-es anyakönyvén látjuk a homokórát, ez utóbbi színes illusztrációt Mindszenti György volt debreceni diák rajzolta. (60. kép)

Rendkívül érdekes a *kajászászentpéteri* eklézsia vizitációs jegyzőkönyvében olvasható adat: „Van egy kenyér osztó ezüst tányér, mellyen sem irás sem esztendő szám fellyül nintsen, ezen egy pelikán madár fiaival, mellette fojó óra, alól a czimeren egy feszület vagy kereszt vagynak mettzve, az allyán a tányért megforditva nézvén a czimer völgyébe ez az irás van mettzve: A Reformata K.Sz.Péteri szent Ekklésia tányérja.” A „czimer” alatt a tányér bemélyedő középrésze értendő, amelynek díszítménye jó példa arra, hogy a szimbólumok akár egy tárgyon, akár a templomban, milyen sokféle formában fordulnak elő. Az 1942-ben épült *budapest-pestlőrinci* templomban megtaláljuk a pelikán, kenyér, kalász, szőlőfürt, nyitott Biblia, kereszt, galamb jelképeket. Sorolhatnánk tovább az imatermek, gyülekezeti házak néha ízléses, olykor azonban gyengén sikerült ábrázolásait, amelyek összességükben mind annak bizonyosságai, hogy mennyire él a szimbólumok használata a magyar református egyházban.

13. Vér és víz

Ószövetségi vonatkozásban nagy jelentősége volt a vérnek és a víznek. Izrael számára a vér az élet hordozója. (V.Móz.12:23). A szándékos vérontást egyenlőnek tartot-

ták a gyilkossággal, amit meg kellett bosszulni (IV.Móz. 35:16–19). A mózesi törvények előírják, hogy az állatok vérének nem szabad elfogyasztani, az ún. véres áldozatok során leölt állatok vérének, mint Isten kizárólagos tulajdonát, az oltár köré kellett hinteni. A vér tehát jelképezte a kiengeisztelődést, de megszentelő ereje is volt, szimbolizálta a szövetséget, amelyet az Úr kötött a népével (II.Móz.24:8; III.Móz.17:11).

Krisztus vére, mint újtestamentumi kifejezés az Ószövetségből származik. Jézus halála az ember vétkének kiengeisztelése volt (Rm.3:24), ugyanakkor a tökéletes új szövetség jele (I.Kor.11:25). Krisztus kiontott vére a törvény átkától is megszabadít (Gal.3:13); megszentel (Zsid.13:12); tisztává tesz (I.Jn.1:7); békével ajándékoz meg (Kol.1:20), és reménységet nyújt afelől, hogy bejutunk az új szentélybe, a mennyek országába, ahová Krisztus, mint főpap lépett be (Zsid.9. rész). Jézus vére összeköti az embereket Vele és egymással az úrvacsora közösségében (I.Kor.10:16).

Isten a föld teremtésével egyidőben a vizeket is létrehozta, mert ezek fölött lebegett a Lelke (I.Móz.1:2). A víz tehát az élet egyik nélkülözhetetlen eleme és feltétele, azért szólítják Istent az élő vizek forrásának (Jer.17:13), amelynek közelében az igazak élhetnek (Zsolt.1:3). Mózes törvényeiben a tisztálkodási vagy megtisztulási módoknak fontos kelléke volt a víz. A halottat érintő személynek eléggé bonyolult ceremóniával kellett megmosdania az ún. „tisztító vízben”, amelyet kifejezetten erre a célra készítettek (IV.Móz.19. rész). A véres áldozatok bemutatásánál nagyon fontos volt a víz, ezért Salamon külön medencéket csináltatott egyrészt a papok tisztálkodására, más-

részt az oltár lemosására. A templom előterében álló „réztengernek”, vagyis a bronzból öntött hatalmas méretű üstnek csak jelképes szerepe lehetett. Valószínűleg a föld alatti, édesvízű óceánt szimbolizálta, mint az élet és termékenység forrását (I.Kir.7:23–26).

Jézus élő víznek mondja magát (Jn.4:10), sőt aki benne hisz, maga is az élő víz forrásává lesz (Jn.7:38). Ugyancsak Jézus mondja: „ha valaki nem születik víztől és Lélektől, nem mehet be az Isten országába” (Jn.3:5). A keresztség vize az új élet jele (Csel.8:36). Jézus testéből az oldalába döfött lándzsa nyomán vér és víz jött ki (Jn.19:34). János úgy beszél Krisztusról, mint aki „eljött víz és vér által... hárman vannak, akik bizonyoságot tesznek: a Lélek, a víz, a vér” (I.Jn.5:6–8), ami azt jelenti, hogy ez a két keresztyén szimbólum szorosan összetartozik, mint a kalász és a szőlő. A vérről és vízről a 458. dicséretben így énekelünk:

Aki értem megnyíltál,
Rejts el ó örök kőszál!
Az a víz s a drága vér,
Melyet ontál a bűnért
Gyógyír legyen lelkemnek,
Bűntől s vádtól mentsen meg.

Ismeretes népünk történetéből a „vérszerződés” eseménye, amelyet Anonymus szerint a hét vezér Levédiában kötött. A „szenes vizet” a népi babonában a rontás gyógyítására használták. A hideg patakvízbe valamilyen fa 3,7,9 darab parazsát dobták, majd kereszttetés után ezzel a vízzel mosták meg a „szemmelvert” gyermekeket, háziállatot.

VIII. Az evangélisták szimbólumai

Amikor az evangélisták szimbólumairól beszélünk, több mint ezerhétszáz éves hagyományra kell visszatekin-
tenünk, és ugyanilyen régi tévedést kell megcáfolnunk. Valóban, az Ezékiel látomásaiban szereplő „lelkes állat”, a Jelenések könyvének „négy élőlénye” már Irenaeus (130?–202) egyházatyát foglalkoztatta. Szerinte az ember-
arcú lény Mátét ábrázolja, a sas Márkot, a bika Lukácsot, az oroszlán Jánost. Mivel indokolja Irenaeus a feltevését? Máté Krisztus emberi származását írja le, Krisztus emberi alakját mutatja be; Jézus mindig az alázat és a szelídség embere. Márk a sas, mert prófétai szellemben indítja az evangéliumát, és mintegy szárnyaló képben láttatja az örömezenetet. Lukács a bika, mert ő a tulkot vagy bikát feláldozó ószövetségi papság jelét hordozza; János az oroszlán, mert leírja Jézus fenséges és dicsőséges származását; az evangéliuma telve van bátorsággal.

Augustinus (354–429) a négy élőlényt úgy értelmezte, hogy Máté az oroszlán, Márk az ember, Lukács a bika, János a sas.

Bonyolította a szimbólumok értelmezését Ambrosius (340–397) püspök, mert szerinte mind a négy élőlény maga Jézusra vonatkozik; vagyis Ő jelképezi az embert, mert emberré lett; Ő jelképezi az oroszlánt, mert Ő erős; Őt szimbolizálja a bika, mert mint áldozat életét adta a világ bűnéért; Ő a sas, mert Ő a feltámadás.

Az Ezékiel látomásaiban szereplő négy „lelkes állatról”

Aben Ezra (1119–1193) zsidó teológus azt írja, hogy Júda zászlóján oroszlán, Efraimén ökör, Rubenén ember és Dánén sas volt ábrázolva. Izrael négy törzsének szimbólumairól az Ószövetség semmit sem említ.

A XII. században tovább burjánzott a jelképek magyarázata, és a négy erényt azonosították a „lelkes állatokkal, az élőlényekkel”: az ökör az igazságot, a sas a mértékletességet, az oroszlán az erőt, az ember az okosságot szimbolizálta. Később mások is igyekeztek az evangélisták személyétől szabadulni a szimbólumok magyarázata során, és a lelkes állatokon, az élőlényeken az Ábrahám-tól leszármazott négy nemzedéket értették, (I.Móz.15:16). Egy másik változat szerint a lelkes állatok, az élőlények a Dániel könyvében szereplő négy királyságot jelképezik (Dán.2. rész). Némelyek úgy vélték, hogy Pál apostolnak az Efésusiakhoz írt levelére kell gondolni, ahol ez olvasható: „egy az Úr, egy a hit, egy a keresztség, egy az Istene és Atyja mindenknek” (Ef.4:5). Végül megemlítjük, hogy a lelkes állatokon, az élőlényeken a négy elemet: a levegőt, vizet, földet, tüzet értették, mert az ember a földhöz van kötve, a sas a levegőhöz, a bika a tűzhez, az oroszlán a vízhez; bár az írásmagyarázók sejtették, hogy a két utóbbi hasonlóságot, de jobb híján elfogadhatónak tartották az így értelmezett jelképeket. Ezt a magatartást kitűnően foglalja össze J. Huizinga, amikor leírja: „A szimbolizmus mindig is hajlik arra, hogy gépiessé váljék. Ha egyszer elfogadták, mint elvet, akkor már nemcsak költői lelkesedés tudja világrahozni, hanem körmönfont okoskodás is, és ilyenkor élősdie növény lesz a gondolat testén és elszívja a gondolat erejét.” (J. Huizinga: i. m. 196. lap).

Amint láttuk, az egyházatyák nem tudtak megegyezni

a jelképek értelmezésében, a lényegben azonban nem volt köztük vita: a négyes számhoz görcsösen ragaszkodtak, ezen kívül rendkívüli fontosságot tulajdonítottak az evangélistáknak, és a jelképeket – ámbár különböző formában – igyekeztek szétosztani a négy evangélista között. Eszükbe sem jutott, hogy a rejtély kulcsát máshol keressék.

Ha az egyházatyák az evangélisták szimbólumait ilyen sokféleképpen értették, a keresztyén művészetben ez a keveredés még jobban megmutatkozott. Az V. század óta a négy lelkes állat és élőlény mint a győzelmes Krisztus alázatos trónállója szerepel, vagy a Jelenések könyve Báránya; esetleg a kereszt mellékalakjaként kőbe vésve, fába faragva, üvegre festve, freskó vagy mozaik formájában, a kódexek illusztrációjaként tűnik fel, néha Krisztussal együtt, olykor a lelkes állatok magukban, néha az általuk szimbolizált evangélistákkal együtt. Ugyanebben a korban a négy élőlény könyvtekerccsel vagy könyvvel tűnik fel. A könyvek, túl az evangéliumon Krisztust mint a „Logos”-t jelképezhetik, az Isten Igéjét és a világ világosságát. A négy élőlény, félig vagy teljesen ábrázolva, úgy is felbukkan az egyházművészetben, hogy az állati fejhez emberi test tartozik. A hat szárny helyett, amelyet a Jelenések könyvének élőlényei viselnek, néha csak egy-két szárny tűnik fel, sőt az oroszlán és a bika szárnyak nélkül is előfordulnak. A Jelenések könyvének élőlényeit pávatollakból álló szárnyakkal ábrázolták, a pávaszem utal az élőlények szemekre (Pierre Bourget: *Les „Symboles des quatre Evangélistes.”* La Revue Réformée. (1959. 1. szám).

Nagy Szt. Gergely (540–604) római pápa tett pontot az egyházatyák vitájára, amikor meghatározta: Máté szimbó-

luma az ember vagy angyal, Márké az oroszlán, Lukácsé a tulok vagy bika, Jánosé a sas.

A négy élőlény így jelenik meg az evangélisták mellett a római katolikus, református, evangélikus, anglikán, az orosz orthodox egyházművészetben. Számunkra a leglényegesebb az a három úrasztali terítő, amelyet az evangélisták szimbólumaival díszítettek. Tudomásunk szerint ilyenfajta ábrázolás másutt nem fordul elő az úrasztali felszereléseken vagy a templomi berendezéseken.

Az első, nagyméretű abroszt a hagyomány szerint Lorántffy Zsuzsanna ajándékozta a *kassai* eklézsiának 1650 körül. A fehér batiszt abrosz négy oldalát keskeny aranyezüst vertcsipke szegélyezi. Ezen belül széles sávban helyezkedik el az olasz öltéssel hímzett, szép arányérzékkel, vonalvezetéssel, színezéssel összeállított sűrű minta. A reneszánsz stílusú, egymásba fonódó indás minták vázából kihajló leveles virágszálak ábrázolnak. A száruk végén stilizált gránátalma, szegfű, tulipán, nárcisz, gyöngyvirág, szőlőfürt helyezkedik el rendkívüli gazdagságban és változatosságban. A virágok között szárnyas oroszlánhoz hasonló figurák, madarak vannak. A terítő négy sarkában színes levél- és virágkoszorúban látható a négy evangélista képe a szimbolikus állatalakokkal. Az apostolokat ülő helyzetben ábrázolták, kezükben nyitott könyvvel; az előttük álló angyal, illetve állatalakok nyitott könyvtercset tartanak. Középen ugyancsak virágkoszorúban az Isten Báránya áll. Az abrosz a *sárospataki* református múzeumban látható.

A második abroszt Árva Bethlen Kata hímezte az *olthévízi* egyházközségnek 1735-ben. Az abrosz ún. recetáblás technikával készült; vagyis tizenhárom mezőben helyez-

kednek el a szimbolikus élőlények: a négy sarokban egy-egy oroszlán, az oldalak felezővonalánál egy-egy tulok vagy bika, illetve egy-egy ember vagy angyal, ezen belül négy sas figurája, középen pedig az Agnus Dei. A lelkes állatok vagy élőlények előtt és fölött tekercecsek vannak, az evangélisták latin neve előtt egy S betű olvasható, a „sanctus” = szent szó rövidítése. Tizenkét tábla üres, ezek fehér batisztból készültek; a terítőt skófiomos csipke szegélyezi.

Mondottuk, hogy Bod Péter 1746-tól olthévízi prédikátor volt, azonban a lexikonjában szóra sem méltatja Árva Bethlen Kata remekművét, holott az abrosz a szeme előtt pompázott, valahányszor úrvacsorát osztott. Mindenesetre a lexikonban beszél a „lelkes-állat”-ról, és ez szerinte elsősorban a gonosz és istentelen ember. A Jelenések könyvének élőlényeiről megjegyzi, hogy ezek az „oroszlány, borjú, ember és sas”, akik az apostolokat ábrázolják, de hogy melyik állat melyik evangélistát, azt nem említi a jeles szerző.

A harmadik recetáblás abroszt ugyancsak Árva Bethlen Kata a *debreceni* Ispotályi templomnak ajándékozta 1741-ben. Formája és díszítménye teljesen azonos az olthévízi abroszéval. Sajnos, a debreceni recetáblás abroszt később eléggé otromba módon restaurálták, vagyis a terítőt három darabra vágták, két hosszabb terítőt és egy kisebb kehelytartót készítettek belőle, a tizenhárom recetáblából csak tizenegy maradt meg.

Az evangélisták szimbólumai tehát éltek, sőt nagyon használatosak voltak a keresztyén egyházművészetben, és csak a modern írásmagyarázat derítette ki, hogy a lelkes állatoknak, az élőlényeknek semmi közük az evangélistákhoz. Ezt a tévedést dr. Kocsis Elemér így foglalja össze:

„A négy élőlény tele szemekkel Isten trónja előtt négy hatalmas angyali lény (Jel.4:6). Ezékiel könyvében négy egymáshoz hasonló lényt lát a próféta, egyenként négy arccal (Ez.1:10); János egymástól különböző négy lényt ír le, amelyek oroszlánhoz, bikához, emberhez, és sashoz hasonlítanak. Az egyházi atyák tévesen az evangélistákkal azonosították ezeket a lényeket. Ennek az azonosításnak semmi tárgyi alapja nincs! A kép mögött a babiloni asztrális vallás négy állatköre áll, amely a négy évszakot vezeti be: a bika a tavaszt, az oroszlán a nyarat, a skorpióember az őszt, a sas közelében álló vízöntő a telet” (Dr. Kocsis Elemér: János Jelenéseinek magyarázata. Jubileumi kommentár. Az Újszövetség könyveinek magyarázata. Bp. 1958).

Bár tévedésről van szó, az evangélisták szimbólumaival mégis foglalkozunk, mert a jelképeknek a magyar református egyházművészetben – amint láttuk – vannak emlékei.

1. Máté: az ember vagy angyal

Nagy Szt. Gergely eldöntötte a vitát, hogy kinek a szimbóluma az „ember” vagy „angyal”, Máté evangélista jelképe tehát az „ember” lett, de mert a Jelenések könyvének élőlényei hat szárnyat viselnek, az „ember” angyallá vált. Megjegyezzük azonban, hogy Máté evangélistának egyéb szimbólumai is előfordulnak a római katolikus egyházművészetben. Apostoltársaihoz hasonlóan ábrázolják iratkerccsel, írószerszámokkal, könyvvel, mert sorrendben ő az első evangélista; adógarassal és pénzes zacskóval, mert Jézus a vámszedőasztal mellől hívta el tanítványának;



61. Máté evangélista a kassai úrasztali abroszon. 1650.

karddal és bárdal, mert a hagyomány szerint vértanúhálált szenvedett, illetve lefejezték. A református egyházművészetben azonban Máté evangélista csak angyallal együtt jelenik meg az ábrázolásokon. (61. kép)

2. Márk: az oroszlán

Márk evangélistának jutott az „oroszlán” szimbólumként, mert a könyve Keresztelő János történetével kezdődik, akinek a hangja hasonló volt a pusztában élő oroszlánéhoz. Középkori értelmezés szerint azonban az oroszlán a bűn, a gonoszság megtestesítője is volt, magát a sátánt jelképezte. Péter apostol írja: „Legyetek józanok, vigyázatok, mert ellenségetek, az ördög mint oroszlán jár szerte, keresve, kit nyeljen el” (I.Pét.5:8). A világi jelképrendszerek magyarázatában az oroszlán a bátorság, a lelki erő, az igazság, ugyanakkor a gőg szimbólumaként fordul elő. I. Richárd angol király (1189–99) a bátorságáért kapta az „Oroszlánszívű” nevet.

Márk oroszlánját is szárnyakkal ábrázolták, így vált a Velencei Köztársaság címerállatává, miután Márk evangélista ereklyéit – a hagyomány szerint – Velencébe szállították 829-ben, és ezzel Márk a város védőszentje lett. Tiszteletére építették a ma is meglevő, többször átalakított, illetve kibővített San Marco székesegyházat.

A római katolikus egyház szentjei közül Jeromost, Teklát, Videt ábrázolják az oroszlán társaságában, és a monda szerint „Egyiptomi Mária” és Remete Szent Pál sírját két oroszlán segítette megásni.

Az oroszlán alakja gyakran előfordul különböző államok, nemzetek jelvényeinek, régi nemesi okleveleknek az



62. Oroszlán szimbólum a debreceni abroszon. 1741.

állatfigurái között, sőt Csehszlovákia és más országok címerében ma is láthatjuk az oroszlánt. A mesékben mint az állatok királya szerepel ez a szép testű állat. Ha viszont haldokolva ábrázolják, akkor a bukást jelképezi, mint az 1848-as hősi halottak szobrán a *debreceni* honvédtemetőben. A keresztyén egyházművészet csak Márk szimbólumaként alkalmazza az oroszlánt. (62. kép)

3. Lukács: a tulok vagy bika

Lukács evangélistával kapcsolatban soha nem merült fel semmiféle kétség az egyházi jelképrendszerek magyarázatában afelől, hogy ez a „lelkes állat” Lukácsot szimbolizálja. Lukács evangéliuma Zakariás papi szolgálatának leírásával kezdődik, aki Istennek áldozatot mutatott be a jeruzsálemi templomban az ószövetségi rendtartás előírása szerint. A mózesi törvényekben, amelyek az áldozati állatokat felsorolják, mindig a „tulok”, a hizlalt ökör, nem pedig a „bika” megnevezést olvashatjuk a Károli-féle bibliafordításban, abból következően, hogy Izrael népe merően elzárkózott az őt körülvevő babiloni, egyiptomi, föníciai népek kultuszában nagy jelentőségű bika jelképtől, amelyet ezekben az országokban bálványként tiszteltek. Hogy milyen erős volt ez a külső hatás Izrael számára, erre nézve elég, ha csak az „aranyborjú” történetére utalunk, mikor a választott nép, Mózes távollétében, a borjút – de nem a bikát – imádni kezdte (II.Móz.32. rész).

Bár a 22. zsoltár 13. versében „bikákról” olvasunk, ez csupán az imádkozó ember lelkiállapotára utal, hogy ti. a bűnnel mint erős bikával hadakozik, és úgy érzi, hogy a bűn terhétől, nyomasztó hatalmától a maga erejéből kép-



63. Tulok szimbólum a debreceni abroszon. 1741.

telen szabadulni. A zsoltár 14. versében az oroszlán ugyancsak a bűn szimbólumaként jelenik meg. Nem valószínű, hogy érvelésünket a Károli-féle fordításban levő „tulok–bika” szómagyarázattal kapcsolatban a Magyar Bibliatanács elfogadja, mert az új fordítású Szentírásban majdnem mindenütt a „bika” szót találjuk.

A keresztyén szimbolikában a „tulok” mint a legnagyobb bűnért való áldozati állat szemléltető módon utal Jézus Krisztus legnagyobb és egyetlen, megismételhetetlen áldozatára: kereszthalálára, ami feleslegessé tett minden más áldozatot, mert Ő a halálával bűneinkért tökéletesen eleget tett. Lukács evangélista Jézus Krisztus főpapi áldozatát hangsúlyozza; Jézus szenvedését orvoshoz illő pontossággal írja le, ezért kapta a keresztyén szimbolikában a szárnyas „tulok” jelképét. Árva Bethlen Kata abroszán a tulok szárnyak nélkül jelenik meg. (63. kép)

4. János: a sas

Az Ószövetségben a „sas” Istennek a választott nép iránti féltő szeretetét jelképezte: „hordoztalak titeket sasszárnyakon” (II.Móz.19:4); „körülvette őket, gondja volt reá, őrizte, mint a szeme fényét; mint a fészken fellebbenő sas, fiai felett lebeg, kiterjeszti felettük szárnyait” (V.Móz.32:10–11). A megújulás szimbólumaként fordul elő a sas a 103. zsoltár 5. versében: „megújul a te ifjúságod, mint a sasé.”

Az evangélisták közül János jelképe lett a sas, mert könyvének bevezetője felemeli az olvasót a legmagasabb mennybe, hogy ott a fényt, a világosságot, magát Jézus Krisztust lássuk. A sas a napba tekint, a fényt szereti, ma-

gasan repül, hogy messzire lásjon. János így tárja fel előttünk látomásában a mennyei Jeruzsálemet, Jézus Krisztus fényben, dicsőségben való visszajövetelét.

A sas előkelő helyet foglalt el a görög-római mitológiában, hiszen Zeusz főisten állatának, jelképének tartották. A római légiók jelvénye szintén a sas volt, így vált a császárság szimbólumává is. A középkori művészetben János evangélistán kívül Szt. Adalbertet, Szervácot, az ún. első „fagyos szentet”, továbbá Videt szokták sassal ábrázolni. Elizeus próféta kétfejű sassal jelenik meg a római katolikus egyházművészeti alkotásokon. A kígyóval küzdő sas a jó győzelmét szimbolizálja a gonoszság felett. A sas szárnyai adtak valószínűleg alkalmat a magasabb rendű lények – angyalok, kerubok – szárnyakkal való ábrázolására. A sas gyakori címerállat, a Német Szövetségi Köztársaság, Lengyelország címerében ma is látjuk, a rossz emlékezetű „Wehrmacht-sas”, a német katonai jelvény a II. világháború pusztításait idézi fel bennünk. (64. kép)



64. Sas szimbólum a debreceni abroszon. 1741.

IX. A Jelenések könyvének szimbólumai

Szerencsére, nem kell attól félnünk, hogy eltévedünk a Jelenések könyvének sok szimbóluma között, netán félreértjük az egyes jelképeket, mert olyan vezetőre bízhatjuk magunkat, akit már előbb Isten Szentlelke vezetett, amikor a Jubileumi Kommentárban megírta a Jelenések könyvének magyarázatát. Dr. Kocsis Elemér debreceni teológiai professzorról van szó, de ő persze nemcsak a saját bölcsességére támaszkodott munkája során, hanem a külföldi bibliamagyarázók írásainak egész garmadáját tanulmányozta át, hogy szavainak nagyobb hitelessége legyen.

A Jelenések könyvéről dr. Kocsis Elemér megállapítja, hogy ezt a nyugati egyház a IV. század végén, a keleti pedig csak a IX. századtól fogadta el végérvényesen apostoli vagy kánoni iratnak. Még később is fenntartással kezelték a Jelenések könyvét. Erasmus (1466 ?–1536) kétségbe vonta a könyv apostoli eredetét, de ugyanígy voltak vele a reformátorok: Luther, Zwingli, Kálvin. Dr. Kocsis Elemér ezt írja: „amikor Kálvin egyik kortársa meghallotta, hogy a nagy reformátor lemond a Jelenések könyvének magyarázatáról, így kiáltott fel: O sapientissimus vir! (Óh legbölcsebb férfiú! – T. B.) Ez a megnyilatkozás általában jellemző a reformátori kor nézeteire a Jelenések könyvéről. Az idegenkedésnek az az oka, hogy a könyvben nem találták a kegyelemből hit által való megigazulás tanítását

abban a kristálytisztá formában, ahogyan azt a páli levelek elének tárják. Az idegenkedés másik oka, hogy az apokaliptika képvilága mögött nem tudták felfedezni az újszövetségi próféciaát.”

Más volt a viszonyulása azonban a Jelenések könyvéhez a középkori művészetnek. A IX. századtól kezdve foglalkoztatták János látomásai a kéziratok, kódexek illusztrátorait. Ennek a legrégebbi és legszebb emléke a Német Szövetségi Köztársaságban levő „Bambergi Apokalipszis”, a Szt. Otto (1060–1139) bambergi püspök idejében keletkezett képsorozat a Jelenések könyvéhez. Általában olyan időkben, amikor nagy háborúk, félelmet keltő természeti csapások: földrengés, napfogyatkozás, pestisjárvány miatt a világvégét várták, János látomásai különös érdeklődést váltottak ki a művészekben. Nem véletlen, hogy a reformáció előtti korszak zűrzavaros eseményei Albrecht Dürert arra indították 1498-ban, hogy tizenöt képen mutassa be az apokalipszis egyes jeleneteit.

A Jelenések könyvének szimbólumait fejezetek szerint vesszük sorra, és dr. Kocsis Elemér hozzájárulásával úgy, hogy a szerző magyarázatát a megfelelő részeknél vagy verseknél nem tesszük idézőjelbe, továbbá azokról a jelképekről, amelyeket dolgozatunk folyamán már említettünk, nem szólunk, mint például az evangélisták szimbólumairól.

1. rész: 4–6. vers: a hetes szám arra utal, hogy itt a kiválasztott gyülekezetek csak képviselői a gyülekezetek teljességének. Így az üdvözlés az egész egyháznak szól. A „hét lélek” a zsidó végítéletben a hét arkangyal, aki szüntelen Isten trónja előtt áll, és parancsaira figyel. Itt azonban Isten lelkének a teljességét jelenti a „hét lélek”,

aki által végzi munkáját az egész teremtett világban. Isten hármias megjelöléséhez hasonlóan Jézus Krisztusnak is három méltóságjelzője van: megfeszített, feltámasztott, megdicsőített.

9–20. vers: János mielőtt betekintést nyerne a mennyei világba, egy hangot hall. A hang egy angyalnak – aki a jelenések közvetítője – a hangja, és olyan ez a hang, mint a trombitaé. A trombita vagy kürt az Ószövetségben istentiszteleti hangszer, de Isten jövetelét, megjelenését is jelzi. A látomásban szereplő könyv itt nem papirusztekercs, hanem pergamenkódex. A zsidók a szent szövegeket a tartósabb, bőrből készült anyagra, pergamenre írták. Az Emberfia név Dániel könyvéből származik (Dán. 7:13), Jézusnak olyan méltóságjelzője, amely eljövendő, világítelő művére vonatkozik. Az Emberfiának a szeme olyan, mint a tűz lángja, azaz mindent átható tekintete elől semmi sem marad elrejtve, és a dicsőségének jellemzésére szolgál, hogy a lábait kohóban izzó aranyérchez hasonlítja a látók. Az Emberfia szava a tengerek fenséges és félelmetes zúgásához hasonlít, amely felülmúl minden földi hangot. Az Emberfia jobb kezében a hét csillag a világmindenség feletti hatalom jele. A képnek azonban figyelmeztető értelme van: a világhatalom elvétetett a pogány istenektől és a római császároktól, s Krisztus kezébe adatott. A szájából kijövő kétélű kard pedig Jézus bírói hatalmának a jele. A hét levél a gyülekezet angyalához és egyben a gyülekezetnek szól, de az angyalokon nem a gyülekezet vezetői értendőek: az angyalok itt a gyülekezet megszemélyesítői.

2. rész, 8–11. vers: a levélnek ez a része a gyülekezet szenvedéséről beszél, amely majd bekövetkezik. Az „ördög” szó jelzi, hogy az emberek mögött a gonosz emberfe-

letti hatalma áll. Ezért imádkozik Jézus az ellenségeiért (Lk.23:34). Az üldözés börtön formájában jelentkezik, közvetlen végrehajtói a római hatóságok. A „tíz nap” Dániel 1:14-ből vett célzás, megszabott, rövid időtartamot jelent. Az „élet koronája” kifejezésen koszorú értendő, amelyet a görög-római atlétikai versenyeken a győztes kapott. De a koszorú az istenek dísze is az antik világban, a halhatatlanság, az örök élet jele. A halálig hű Krisztuskövetőknek nem árthat a „második halál”; vagyis a feltámadottak köréből való kizárás, az örök kárhozat büntetése távol marad tőlük.

12–17. vers: Krisztus ismeri azokat a körülményeket, amelyek között a pergamoni gyülekezet él, és amelyekből próbatétele származik. Pergamon a macedón-görög eredetű Attalaidák nevű királyi család birodalmának, a kisázsiai Attalának fővárosa volt. Találó jellemzés szerint az ókorban Kis-Ázsia Lourdes-ja, ahová a korabeli történetíró, Philostrates szerint az „egész Ázsia összesereglett”. A város felett, 300 méteres magaslaton állt a Zeusz-oltár, a világ hét csodájának egyike (épült Kr. e. 181–159), amelyet János a sátán trónjának nevez. A városban Aszklepiosznak, a gyógyítás istenének is volt szentélye, sőt Kr. u. 29-ben felállították Augustus császár szobrát, illetve templomát Pergamonban. A gyülekezet ilyen körülmények között is megtartotta Krisztus nevét, azaz hű maradt Krisztushoz. Az „igaz bíró” azonban látja ennek a különben dicséretre méltó gyülekezetnek a hibáját is, amelynek eltűrése és elhatalmasodása alapján fenyegeti a gyülekezet létét. Itt ti. voltak olyanok, akik „Bálám” tanításához ragaszkodtak. A zsidó teológiában Bálám a hamis próféta és a tévtanítók őse, aki Isten népét bálványozásra, a po-

gány istentiszteleti kultuszon való részvételre és a pogányokkal való keveredésre akarta csábítani. Az ún. „nikolaiták” és Bálám tanításának követői ugyanazok. Isten Lelke szól a 17. versben és Ő adja a „fület”, a készséget üzenetének meghallására. A győztes ígéretet kap az örök életre való tápláltatásra. Az ígéret mögött az a reménység áll, hogy az „utolsó időkben” a szövetség ládája a mannával együtt előkerül. A győztesnek adott ígéret második része az ókori amulett és névkultusz hátterének ismeretében érthető. A „fehér kövecske”, egyfajta drágakő, rajta a titkos név, egy istennév, ami sérthetlenséget biztosít és erőt kölcsönöz a kő tulajdonosának. Az „új név”, amit a hívő kap, amelyet csak a hívő ismer, Krisztus neve, ő a gyülekezet egyetlen védelmezője minden démoni támadás ellen, a földi vándorlás veszedelmei között. Krisztus segítése azonban hathatósabb minden amulettnél.

2. rész, 18–29. vers: Tiatira Kis-Ázsiának jelentéktelen városa volt, ennek ellenére az itteni gyülekezetnek szól a leghosszabb levél. Az ebben szereplő „Jézábel” a tiruszi eredetű, izraeli királynőnek a neve, aki pogány kultuszt honosított meg az északi országrészben (I.Kir.16; 21; II.Kir.9. rész). „Jézábel” valójában hamis próféta, aki bűnre csábítja Isten népét, a gyülekezetet, de a kísértéseknek ellenálló hívő egyháztag „hajnalcsillagot” kap. A „Vénusz”, a hajnalcsillag a római császárkultuszban a népek feletti győzelem jelképe volt, itt azonban a csillag Jézus győzelmét jelenti.

3. rész, 12. vers: a levélben szereplő oszlop a rendíthetetlen hitre utal. A Biblia oszlopnak nevezi Ábrahámot, Izrael kegyeseit és Krisztus apostolait. Isten nevének felírása egy tárgyra Isten tulajdonjogát jelenti. Az új Jeruzsá-

lem nevének a felírása pedig a városban való polgárjogot jelképezi. A kép mögött az a római-görög szokás áll, hogy a császárkultusz főpapjának egy-egy tartományban a hivatali ideje letelte után joga volt saját szobrát a császár templomában felállítani, és ráírni arra a maga, az apja és szülővárosa nevét.

4. rész, 1–8. vers: János előtt feltárul Isten mennyei trónterme, amely a benne folyó istentiszteleti szertartást nézve akár Isten mennyei templomának is tekinthető. Az apostol a nyitott ajtóban állva írja le a tróntermet, illetve a trónon ülő Istent, aki a Keleten ismert drágakövek színeiben jelenik meg: a jáspis több színben előforduló drágakő. A sárdius – az új fordítás szerint: karneol; lelőhelyéről, Szárdiszról kapta a nevét – vörösen csillogó kő. A smaragd ugyancsak többféle színű drágakő, mint ahogyan a szivárványnak is hat színe van. Ezek a színek Ezékiel látomásai-ban szintén előfordulnak (Ez.1:26–28), és arra utalnak, hogy Isten világosság, aki hozzáférhetetlen fényességben lakik. A huszonnégy vén fehér ruhában, fehér koronával főpapi és királyi tevékenységet végez; de nem emberi lények, hanem Izrael huszonnégy papi rendjét képviselik Isten trónja körül. A hét lámpás az isteni teljesség jelképe, illetve Isten szüntelen égő, azaz ébren levő Lelkét szimbolizálja. A négy élőlényről már beszéltünk, de nem említettük, hogy János látomásainak ez a része volt az, amely a művészeket oly sokszor megihlette. Mi Albrecht Dürer Apokalipszis-sorozatából mutatunk be néhány illusztrációt, és ebből láthatjuk, hogy a művész milyennek képzelte Isten tróntermét Jánossal, a huszonnégy vénnel, a hét lámpással. Hadd jegyezzük meg: János elragadtatott állapota nem hasonlítható a pogány vallásokból ismeretes



65. János evangélista a mennyei trónteremben. Jel. 4:1–8.

eksztázishoz, mert az apostol megszűnik ugyan a földi világ számára, de emberi öntudata nem kapcsolódik ki, a világgal való kapcsolata nem szűnik meg. Dürer ezt az állapotot úgy érzékelteti fametszetén, hogy a mennyei események alatt békés tájképet látunk, hegyen épült várossal, tó partján levő kastéllyal. (65. kép)

5. rész, 1–11. vers: János a trónon ülőnek a kezében egy könyvet lát, amely belül és kívül tele volt írva, és hét pecséttel le volt zárva. A pecsétek arra utalnak, hogy az okmány Isten tökéletes és elrejtett, titkos végzése. Innen ered az ismert mondás: „hétpecsétes titok!” Mivel arra senki sem volt méltó, hogy a könyvet felnyissa, János sírásra fakad. A huszonnégy vén közül megszólaló egyik „angyali fejedelem” vigasztaló szavában szerepel a „Júda törzséből való oroszlán – Dávid gyökere” kifejezés: ez az Ószövetség által megjövendölt Messiás jelzője. A könyvet átvevő Bárány, Jézus Krisztus hét sarva egyrészt az uralkodói hatalmának a jelképe, másrészt a hét szeme az „Isten hét Lelke”, a Bárány Isten mindenütt jelenvaló, mindent látó és tudó, és mindenütt ható Lelke teljességét mutatja. A 11. versben említett „tízezerszer tízezer, és ezerszer ezer”, azaz százegymillió angyal számának semmiféle jelentősége nincs, János ezzel csak a mennyei seregek sokaságát kívánja érzékeltetni; azért ilyen körülményesen, mert az ő korában a milliós számot még nem ismerték.

6. rész, 1–8. vers: amint a Bárány feltöri az első pecsétet, a négy élőlény közül az első hatalmas hangon előszólít egy fehér lovon ülő lovast, akinek a kezében íj volt, fején korona, és győzelem adatott neki. A négy ló látomása vészhozó jelenség. Az első lovas nem értelmezhető sem Krisztusnak, sem az evangéliumnak, amint erre több bibliamagyarázó

próbál a Jel.19:11 és a Mk.13:10 alapján következtetni. A jelenség egy tipikus nyilazó pártus lovas képe. A pártusok a római császárok korában gyakran betörték a birodalomba. A második pecsét felnyitásakor egy tűzvörös ló jött ki. A vörös szín a vér jele is. Lovasának hatalma volt, hogy elvegye a békességet a földről. Ennek a lovasnak nincsenek olyan jellegzetes vonásai, amelyeknek alapján elhelyezhessük alakját a kor történetében. A kard a háború jele (Mt.10:34; Mk.13:7); azt jelenti a vízió, hogy a végső időkben soha nem látott háborúk törnek ki, amelyek az egész lakott földet sújtják. A harmadik pecsét felnyitásakor megjelent fekete ló lovasának kezében a mérleg az éhínség jele (Mk.13:8). Az ókori csillagjóslásban, illetve a kalendáriumokban a „Mérleg” csillagkép rossz aratást, szűk esztendőt jelentett. Ha egy mérce búza egy dénár, ez azt jelenti, hogy egy munkás a napi keresetért csak annyit vehet, amennyit aznap felél. Kezétől a szájáig él. Bár a harmadik élőlény azt a parancsot adja a lovasnak, hogy az „olajat és a bort ne bántsd”, de ezen képletesen azt kell értenünk, hogy a luxuscikkeket élvező gazdagok sem érezhetik magukat biztonságban, ha a nép széles rétegei éheznek. A negyedik fakó vagy „hullaszínű” ló és rajta a halál, s az alvilág kardjával letarolja, amit az első három meghagyott. A négy ló a színével emlékeztet a Zakariás látomásában olvasható négy szekérre, amelyekbe különböző színű lovak vannak fogva, és a négy égtáj felé igyekeznek, hogy elvigyék Isten parancsát (Zak.1:1–7; 6:1–8). Jánosnál a négy ló külön-külön járja be a földet. Dürer fametszetén az apokalipszis négy lovasa a bibliai leírással ellentétben fordítva jelenik meg: első helyen lovagol a halál lovasa, a kezében nem kardot, hanem háromágú vasvil-

lát tart; a második helyen látjuk a mérleges lovast; a harmadikon a kardos, a negyediken az íjas lovast. (66. kép) Az 5–6. pecsét kinyitásának jelenetét a 67. képen látjuk.

7. rész, 1–8. vers: az ókori szemlélet szerint a föld négyszög alakú volt, a négy angyal a négy szögletről fúvó szelet tartotta vissza. Az „elpecsételés” alatt Isten tulajdonjogát értjük, és ez a pecsét az őskeresztyének hite szerint a kezestség volt. A 144 000 elpecsételt ember, illetve szám Izrael tizenkét törzséből egyenként kiválasztott 12 000 lélekre utal. Dürer fametszetén a négy angyal karddal a kezében tartja féken a szeleket. (68. kép)

8. rész, 1–13. vers: a hetedik pecsét felnyitását követően „csend” lett a mennyben, s ez a világ teremtését megelőző állapotra utal; itt az új teremtést megelőző feszült várakozás jeléről van szó. A hét angyal hét trombitával a kezében áll Isten trónja előtt. A trombita az utolsó idők bekövetkezését jelző hangszerként szólal majd meg; egyébként ez istentiszteleti hangszer is volt az Ószövetségben, vagy harci kürtként is szerepelt. A füstölő oltáron ott vannak a szentek imádságai. A nyolcadik angyal arany tömjéntartóban sok tömjént, az áldozathoz használt füstölőszert tesz a szentek imádságához. A tömjén és az imádság használata a 141. zsoltárból ered. A négy első trombitaszót követő eseményekben az egyiptomi csapások ismétlődése figyelhető meg, kozmikus méretekre kivetítve. Emellett feltűnő a katasztrófák súlyosságának fokozódása is. Az „Üröm” nevű csillag az Artemisia absinthium nevű növényre utal, nem mérges, sőt gyógynövénynek számít, azonban mint vallási szimbólum a keserűség jele. Az ég közepén átrepülő sas, amely különleges módon „beszél”, csak János látomásaiban fordul elő. A hetedik pecsét feltö-



66. Az apokalipszis négy lovasa. Jel. 6:1-8.



67. Az ötödik és a hatodik pecsét kinyitása. Jel. 6:9–17.



68. A szeleket fékentartó négy angyal. Jel. 7:1–8.

résének és a négy első trombitaszó megszólalásának minden következménye jól látható Dürer metszetén, elannyira, hogy a repülő sas szájához ezt a szöveget írta: „Weh erde” – ti. jaj azoknak, akik a földön laknak, az „Erde” német szó magyarul a földet jelenti, a „weh” pedig a jajt. (69. kép)

9. rész, 1–12. vers: az ötödik trombitaszó által kiváltott események részben a nyolcadik egyiptomi csapáshoz (II. Móz.10:1–6), részben a Jóel 1–2. részben leírt sáskajáráshoz hasonlítanak. Az angyalnak adatott „alvilág mélységének kulcsa” kifejezésben a gonosz lelkek tömlöcének kulcsa értendő (Lk.8:31); ez viszont Jézus kezében van (Jel.1:18), de most egy angyal kapta meg, aki hullócsillag formájában érkezik a földre, hogy a démoni erőket rászabadítsa az embervilágra. Az ókori elképzelés szerint a mindenség három rétegben helyezkedik el: fenn a menny, Isten és a mennyei lények lakóhelye; középen a föld, az emberek és a földi élet, növények és állatok világa; lenn, a föld alatt pedig a halottak és a gonosz lelkek világa. A mélységben pedig tűz van. A látomás szerint a mélységből előbb füst tör elő; ez elhomályosítja a napot és a levegőt. A füstből sáskákhoz hasonló lények jönnek elő; ezek nem sáskák, hanem valami fantasztikus, démoni szörnyek, ezért nem ártanak a növényzetnek, csak az embereknek; azoknak, akiknek „nincs az Isten pecsétje a homlokukon”. A szörnyek a skorpió csípéséhez hasonló kint okoznak az embereknek; ez azonban nem testi, hanem lelki szenvedés. A démonok hatalma öt hónapig tart, vagyis amennyi a sáska életideje. Abaddón, illetve Apollüón az alvilág királyának neve héberül és görögül, magyarul: pokol, pusztító. Több írásmagyarázó szerint az



69. A hét harsonás angyal. Jel. 8:1–13.

Abaddón név Augustus császárra vonatkozik, mert Apollót – illetve Apollont – védőistenként tisztelte. Ez a sokféle tulajdonsággal felruházott isten többek között elpusztította azokat, akik atyja, Zeusz parancsát nem teljesítették. Téves azonban az Abaddón–Augustus párhuzam felállítása, mert a látomásnak semmiféle kortörténeti háttere nincs.

13–21. vers: az utolsó idők rettenetes pusztításait a szabadon bocsátott négy angyal által vezetett sereg hajtja végre a földön. A lovasok számának – amely húszezerszer tízezer, azaz kétszázmillió – nincs jelentősége; ez csak a seregek legyőzhetetlen voltára utal. Hasonlóképpen a lovasok páncéljának színe és a lovak feje csak démonikus mivoltuk hangsúlyozására szolgál. Az embereket a tűz, füst és a kén ölte meg, amely a lovak szájából kilövellt. A kén a pokol kínjának szimbóluma. A tűzokádó, oroslánfejes, kígyófarkas lovak a teremtés rendjének felforgatását jelképezik. Arra, hogy mennyire el lehet tévedni a Jelenések könyvének szektás magyarázatában, jó példa, hogy egyes teológusok ezekben az apokaliptikus lényekben modern harci eszközöket vélnek felfedezni, vagyis a lovak repülőgépek, a fejükben és farkukban a fegyverek a repülőgépek fedélzeti fegyverei és a bombaterhük. A füst a gépek által húzott kondenzcsík; a tűz és a kén az atombomba pusztítását jelképezi. Dürer a bibliai leírás szerint ábrázolja a négy angyal pusztítását a földön az általa készített metszeten, és ezen az is látszik, hogy az angyalok nem tesznek különbséget az öldöklésben, mert a harmadik angyal éppen a tiarás pápát készül levágni a kardjával; a pápa mellett egy koronás emberfej fekszik. (70. kép)

10. rész, 1–11. vers: az „erős angyal” Gábiel, akinek



70. A négy pusztító angyal. Jel. 9:13–21.

állandó jelzője az „erős”, de a neve „Isten férfia” is lehet. A szivárvány a feje fölött és napként sugárzó arca földöntúli hatalmát és méltóságát fejezi ki. Lábai tűzoszlopokhoz hasonlóak, bal lábát a tengerre, jobb lábát a szárazföldre helyezi. A „tenger és a föld” kifejezés az Ószövetségben a világ teljességének jelképe. Ezékiel látomásaiban a prófétának egy tekercset, Jánosnak pedig egy könyvecskét kell megennie, amelynek az íze egyszerre édes és keserű. Édes, mert benne van az evangélium, keserű, mert ítéletet tartalmaz. Dürer metszetén a bal felső sarokban ábrázolt „szövetség ládája” a 11. részben szereplő, Isten mennyei templomában megjelenő ládára utal. (71. kép)

11. rész: Ezékielnél angyal méri meg a jeruzsálemi templomot – 40. rész –, itt viszont ezt a jelképes munkát János végzi. A feladat valóban jelképes, mert a mennyei Jeruzsálemben nincs templom. Isten két tanújának zsákruhája a bűnbánat szimbóluma. Ezékiás király Ézsaiás próféta szavára „megszaggatta ruháját, zsákruhát öltött” (II. Kir. 19:1). A két tanú küldetésének ideje 1250 nap, ami 42 hónappal, illetve három és fél évvel egyenlő; a 9. versben szereplő három és fél nap a szent hetes szám felét jelenti. Sodoma a gonoszság, Egyiptom a megkeményedés és konokság megtestesítője. A hetes szám ismét felbukkan a Jeruzsálemben elpusztult hétezer ember számában. Itt olvasunk a szövetség ládájáról, amely a Salamon által épített templomból elveszett, de a zsidó váradalom szerint az utolsó időkben meg fog jelenni.

12. rész: a látomás egyik főszereplője a „napbaöltözött asszony”, aki az ókori népek mitikus „ég királynője”-nek felel meg, és csillagöltözetet visel, a hold sarlóján áll, a tizenkét csillag Izrael tizenkét törzsét jelképezi. Az ókor-



71. János megeszi a könyvet. Jel. 10:8–11.

ban a női alak gyakran szerepelt népek vagy városok szimbólumaként. Az Ószövetség Izraelt „Sion leányának” nevezi (Ézs.1:8; Jer.4:31). A középkori egyház a napbaöltözött asszonyban Máriát, Jézus anyját vélte felfedezni. Ez a felfogás azonban tarthatatlan, mert bár az asszony várandós volt, de nemcsak a Messiás, hanem a hívők anyjaként is említi a 17. vers. A mennyei jel tehát az ó- és újszövetségi népet ábrázolja, amelyből a Messiás támad. Az asszony ellensége, a hétfejű, tízszarvú sárkány az antik kor képzeletében a zűrzavar megtestesítője, a tűzvörös szín a babiloni és egyiptomi mitológia nyelvén a gonosz, az ördögi hatalmak jellemzője. A sárkány hatalmát az mutatja, hogy képes az Isten által teremtett világ rendjét, a csillagrendet is megzavarni, viszont arra képtelen, hogy a fiúgyermeket elnyelje, mert ez „elragadtatott” Isten trónjához, Isten mennyei templomába, hogy majd „vasvesszővel” legeltesse népét. A vasvessző az ókori királyok pásztorbotot utánzó jogara, a világhatalom jelképe. Az eljövendő Messiás hatalmáról beszél a 2. zsoltár 7. és 9. verse. Erről a 331. dicséret 2. versében így énekelünk:

„Ó szentegyház, hivek boldog országa!
Mily édes ez a Jézus királysága!
Szelid, szegény ez és alázatos,
De nagy hatalmú és csodálatos.
Igaz ez és a bünből szabadító,
A bünt, halált és népeket hóditó;
Vasvesszővel birja ellenségét,
De szeliden őrzi örökségét.”

A fiúgyermekkel együtt az asszony is megmenekül, a pusztába fut, amely Izrael népének, Dávidnak, Illésnek menedékhelye volt. Az ezerkétszázhatvan nap egyenlő három és fél évvel; ez a szent hetes szám fele. Krisztus születésének, a sátán feletti győzelmének szokatlan leírását találjuk János látomásában, de a szabadító fiúgyermek, aki megöli a sárkányt, az ókori mitológiák gyakran előforduló szereplője. (72. kép) Ismeretes a népmesék hétfejű sárkánya, amelyet a királyfi vagy a legkisebb fiú győz le. A Jelenések könyvében ez a hős Mihály arkangyal, aki angyalaival együtt harcba száll a sárkánnyal, és a sárkányt levetik a mennyből. Mihály arkangyalnak a sárkány fölött aratott győzelme a képzőművészet kedvelt témái közé tartozott. (73. kép) A sárkány vagy kígyó, miután a mennyből levettetett, a földön folytatja harcát az asszony és utódai ellen. Isten azonban csodálatos módon megmenti az asszonyt: sasszárnyakon a pusztába repíti. A kígyó újabb próbálkozása az asszony elpusztítására ismét kudarcot vall, mert a vizet, illetve a folyót a föld elnyelte. A kép természeti háttere a sivatagban eltűnő folyók.

13. rész: a sárkány visszavonul ugyan, de a tengerből egy tízszarvú és hétfejű fenevad jön elő, a szarvakon koronával, a fején „istenkáromló” nevekkal. A fenevad a Dániel látomásaiban megjelenő négy vadállatnak az együttes tulajdonságait viseli magán: alakja a párducéhoz, lába a medvééhez, szája az oroszlánéhoz hasonló (Dán.7:7). A legjelentősebb bibliamagyarázók a jelenség kortörténeti értelmezése mellett foglalnak állást, vagyis a Jelenések könyvének 13. részét a császárkultusz jegyében Krisztus és a keresztyén egyház ellen küzdő római államhatalomra vonatkoztatják. Az istenkáromló nevek a császárkultusz-



72. A napbaöltözött asszony. Jel. 12. rész.



73. Mihály arkangyal harca a sárkánnyal. Jel. 12:7.

ban használt felségjelzők: fenséges, isteni, isten fia, megváltó, úr és isten. Ha ezeket a jelzőket valamely ember magára ruházza, az az élő Istent káromolja. A tenger, amelyből a fenevad előjött, a Jelenések könyvének olvasói számára egyértelműen a Földközi-tenger volt. A fenevad egyik feje halálos sebet kap, de meggyógyul, és ezzel utánozza Krisztus halálát és feltámadását. A 14. vers mutatja, hogy a fenevadnak ebben a tettében jelszerű utalás van. A célja az, hogy az embereket vallási eszközökkel, itt éppen Krisztus utánzásával elámítsa, megtévezzze, és saját imádására készítse, szolgálatába állítsa. A halálra sebzett fej a 17. rész 9. verse szerint nyilvánvalóan egy királyi személyt jelent, a birodalom egyik császárárt. A célzás leginkább Néro személyére illik, akiről halála után sokáig olyan legendák terjedtek el, hogy él, és keletről, a pártusok birodalmából visszatér (lásd L. Feuchtwanger: A hamis Néro című regényét).

A második fenevad a föld alól jön elő, két szarva van, mint a báránynak, de a szarva a sárkányéhoz hasonló. Az ilyenekről Jézus úgy beszél, mint az önmagukat báránynak álcázó farkasokról (Mt. 7:14). A fenevad, a hamis próféta, jeleket tesz, hogy eltévelyítse az embereket. A jelek egyike az Ószövetségből ismert prófétai jel utánzása. Mint ahogyan Illésnek a kérésére Isten tüzet bocsátott le az égből (I.Kir. 18:38; II.Kir. 1:11), ehhez hasonlóan a hamis próféta is véghezviszi, hogy tűz szálljon le az égből. A fenevad a hamis próféta szavára megszólal. Az ókori vallásban gyakori hiedelemként terjedt el a mozgó és beszélő bálvány-szobrok legendája. A fenevad mindenkit a saját pecsétjével jelöl meg, ez a gyakorlat a rabszolgák birtokbavételének módja volt. János a fenevad nevének számát is közli:

666. A zsidóknál és görögöknél minden szónak megvolt a megfelelő számértéke azáltal, hogy a szó minden betűje valamilyen számnak felelt meg, illetve a zsidóknak és görögöknek nem voltak külön számjegyeik, betűkkel jelölték az egyes számértékeket – pl. $a = 1$, $b = 2$, $i = 10$ stb. –, ezért minden szót könnyen át lehetett számértékre írni. A 666 sok gondot okozott az írásmagyarázóknak, abban azonban megegyeztek, hogy minden kor az éppen élő zsarnokra, esetleg ellenszenves emberre vonatkoztatta a 666-ot. A keresztyénség II. századában Caligula császárt jelképezte a 666-os szám, de úgy, hogy a 666-ot megváltoztatták 616-ra, mert csak így jött ki az elképzelt Caligula név, de lett a 666-ból Julianus Apostata, a hitehagyott császár, Attila, Mohamed, Loyola, Luther, Napóleon. Ha azonban a 666-ot héber betűkkel helyettesítjük, akkor Néró császár neve lesz az eredmény. A titokzatos 666-os szám tehát mindenképpen a Jelenések könyvének megírása idején fellépő valamelyik római császár neve. Dürer metszetén a fenevadat imádók sorában toprongyos, kalapos, turbános, püspöksüveges, koronás alakokat láttunk. (74. kép)

14. rész, 1–5. vers: a Sion hegye az a hely, ahol a zsidó váradalom szerint a Messiás meg fog jelenni ítélettartásra (Jóel 2:1). A 144 000 elpecsételt lélek a 7. rész 1–8. verseihez képest új vonásokkal tűnik fel János látomásában. Kétség nélkül mindkét helyen ugyanarról az üdvözült, választott seregről van szó, amelyet elpecsételtek Istennek, ezek azonban olyanok, „akik nőkkel nem szennyezték be magukat”. A Jelenések könyve és az Újszövetség egészébe azonban nem illeszthető be az a nézet, hogy a látomásban szereplő üdvözültek gyülekezete csak nőtlen vagy szűz



74. A fenevad imádása. Jel. 13. rész.



75. A sárospataki főiskola címere. Jel. 14:7.

férfiakból állhat, vagyis a 144 000 nem az aszkéták egy kis csoportja, hanem azok, akik nem estek áldozatul a bálványozásnak, vagyis a könyv írása idején a császárkultusznak, hanem követték a Bárányt, „ahová csak megy”.

6–13. vers: „az ég közepe”, a zenit az ókori világszemlélet szerint (amelyben a föld lapos koronghoz hasonló) az a hely, amelyet mindenünnen látni lehet. Az angyal hatalmas hangon hirdette: „Féljétek az Istent, és adjatok neki dicsőséget.” Ez az angyal került az 1531-ben alapított *sárospataki* Kollégium címerébe, és ez az ige lett a főiskola jelmondata a XVII. század óta. (75. kép) Az angyal szózatában szereplő Babilon az Ó- és Újszövetségben egyaránt a gonoszság megtestesítőjét, Rómát jelenti. Babilonnak és Rómának ugyanaz a bűne: a pogány vallást ráerőszakolta az uralma alatt lévő népekre. A harmadik angyal mondja ki az ítéletet, amely azokat sújtja majd, akik a fenevadat imádták, és bélyegét felvették. Ezek inni fognak Isten haragjának bódítóan fűszerezett borából, vagyis a legsúlyosabb ítélet vár rájuk, tűzben és kénben kínoztatnak a Bárány és az angyalok előtt. A tűz és a kén Sodoma és Gomora pusztulásának képéből vett hasonlat, amelyet János az utolsó ítélet borzalmának illusztrálására használ.

14–20. vers: az ítélet háromszoros kihirdetése után megjelenik az Emberfia, a Dániel könyvéből és az evangéliumokból ismert személy, aki megvalósítja Isten országát, diadalra juttatja Isten akaratát (Dán.7:13; Mk.13:26; 14:22). Királyként, homlokán aranykoszorúval jelenik meg, kezében sarló, az ítélet jele, a fehér felhő fényessége mennyei méltóságának jele, egyben annak a váradalomnak beteljesedése, hogy az Emberfia, az „ég felhőin” Istentől jön és Istent képviseli. Az aratás a prófétai jelképrend-

szerben az ítéletet jelenti (Jóel 4:13; Mk.4:29). Ugyanerre utal a szüret. A szőlőprés kozmikus nagyságra vetített képe az ítélet teljességét jelenti, és a város, amelyről a 20. vers szól, Jeruzsálem, mert a zsidó váradalmak szerint Isten Jeruzsálemben hajtja végre az ítéletet, Josafat völgyében (Jóel 4:2), mialatt Izrael a szent helyen sértetlen marad. A folyamként kiömlő vér áradatának ez a meghatározása: „a lovak zablájáig ezerhatszáz futamnyira”, szintén az ítélet borzalmának a leírásához tartozik. Az ezerhatszáz stadion – egy stadion = 192 m – a csatamező nagysága, de jelképes szám, a négyes számnak sokszorososa. A „város” is szimbolikusan értendő, az a hely, ahol a választottak az ítélettől mentesek maradnak.

15. rész: az üvegtenger a 4:6-ból már ismert, Isten trónja alatt elterülő mennyei tenger, amely most tűzzel, az ítélet villámaival vegyített. A Mózes énekében az a dicsőítés zendül fel, amely akkor hangzott el, amikor Isten a Vörös-tengeren át megmentette Izraelt (II.Móz.15).

16. rész: ez a fejezet tulajdonképpen bevezetés a Bábel megsemmisítéséről szóló látomáshoz. A hét kehelyvízió, de különösen az utolsó három már magának az ítéletnek a szemléltetése is. A hét látomásban egyre fokozódnak a csapások, a fenevad követőinek a fájdalmától, egészen a világ megrendüléséig és a városok pusztulásáig. Végül a föld pusztasággá lesz. Az emberektől elvételük az élet minden lehetősége. Ezért nevezi ezeket a csapásokat a 15:1 „hét utolsó csapás”-nak, ezért mondja a szentélyből előtörő hatalmas hang: „megtörtént”. A hét kehelyvízióban sok a hasonlóság a 8–9. részben olvasható hét trombitaszó-látomással és az egyiptomi tíz csapással. A 16. vers megnevezi azt a helyet, ahol a fenevad és szövetségesei összegyűlnek,

hogy ki ellen, arról egyelőre nem szól a látomás, csak majd a 19. részben. A hely neve Harmagedón, héberül Hár Megiddó, azaz Megiddó hegye, a zsidó hagyomány szerint Kármel, amelynek nyúlványainál volt Megiddó erődítménye. Kármel hegye Illés és Baál-papok történetében úgy szerepel, mint a gonoszság hegye (I.Kir.18:21). Megiddónál győzte le Izrael serege Sisera hadait (Bir.4.rész), és ide gyűlnek egybe a fenevad és szövetségesei, hogy végső csapást mérjenek Isten Igéjére, de ez a hely lesz a vesztük. Harmagedónról sok találgatás folyt a bibliamagyarázat története folyamán, de mi nem mondhatunk többet, mint hogy ez a hely Isten utolsó ítéletének és Krisztus győzelmének a jelképes kifejezése.

17. rész, 18–. vers: az angyal Jánosnak megmutatja a „nagy Babilont”, amelyen nemsokára végrehajtják az ítéletet. A város első jelzője „a nagy parázna, aki nagy vízen ül”. Ószövetségi kifejezési mód egy-egy gonosz és bálványimádó városnak a „parázna” névvel való illette (És.1:21; Nah.3:4; Hos.4:12; Ez.16:15). A régi Babilon a szó szoros értelmében sok vízen „ült”, az Eufráteszből vezető öntözőcsatornák között épült (Takács Béla: Híres épületek a Bibliában. Babilon palotái. Reformátusok Lapja. 1985. 22. szám). Rómát csak a Tiberis szeli ketté, de amint a 15. versből látjuk, az „aki a nagy vízen ül” kifejezés nem földrajzilag, hanem képletesen értendő. Római vallási értelemben vett paráznasága egész Európára kiterjedt. A „paráznaságnak bora”, amelyet minden leigázott és vele szövetséges népnek kínál az „isteni császár”, a halandó ember imádata az élő Isten helyett. Az angyal Jánost a „pusztába” viszi „lélekben”. A puszta itt nem azonos a 12:6-ban említett napbaöltözött asszony tartózkodási helyével, ha-

nem menedék, ahol az egyházat szimbolizáló napbaöltözött asszony ellentéte, a vörös fenevadon ülő asszony jelenik meg. Az ókori keletről reánk maradt ábrázolások szerint az istennők gyakran valamilyen állaton, rendszerint vadállaton állva vagy lovagolva jelennek meg. Az istenkáromlás nevei a fenevadon ugyanazok, mint amelyekkel a 13:1-ben találkozunk. A fenevadon ülő asszony fel volt ékesítve drágakövekkel és gyöngyökkel. A bíbor és a skarlát a római császár és a római lovagok színe. Kezében az arany pohár, amely tele „utálatossággal és paráznaságának tisztátalanságaival”. A pohár tartalma ugyanaz, mint a 2. versben jelzett bor, a császárkultusz szédítő bora, amelytől megrészegedek a népek. Az asszony homlokán ott állott a neve, amely felfedte lényének titkát. Ez újra a jelenség Rómával való kapcsolatára utal, ugyanis a római kutrizánok homlokszalagukon viselték a nevüket. Különösen figyelniünk kell a fenevadon ülő nevében az „utálatosság” szóra. Ez Dániel könyvéből ered (Dán.9:27; 11:23; 12:11). Innen vette át Jézus is (Mt.24:15; Mk.13:14). Az „utálatosság” eredetileg a Jeruzsálemet és Isten népét pusztító, a templomot megszenteltségtelenítő szörnyetegre, IV. Antiochos Epiphanes (Kr. e. 171–164) szeleukida uralkodóra vonatkozik.

7–18. vers: az angyal előbb azt magyarázza meg, hogy mi a fenevad, majd a hét fej és a tíz szarv értelmezése következik. A fenevadról ezt a furcsa meghatározást olvassuk a 8. versben: „volt és nincs, és fel fog jönni az alvilágból, és pusztulásra megy”. Itt a fenevad antikrisztusi játékáról, vagyis a visszajöveteléről van szó. Mint ahogy utánozta Jézus halálát és feltámadását (13:3), most utánozza Jézus visszajövetelét. A „hét fej és a hét hegy” ismét Ró-

mára vonatkozik, ugyanis a város hét hegyen épült, a hét fej hét királyt jelent, akiken egyes írásmagyarázók hét római császárt értenek, köztük a visszatérő Nérót, ő személyesíti meg nyolcadik uralkodóként a fenevadat. A tíz szarv Dániel szerint tíz királyt jelent (Dán.7:24), akik a fenevaddal szövetkeznek. Nérót a párthus seregek élén várták vissza; egyértelmű a magyarázat, hogy a tíz király a tíz párthus helytartó, a satrapák megszemélyesítője, annál is inkább, mert a 16:12 szerint a „keleti királyok” részéről fenyegeti a veszély Rómát. A „vizek”, amelyeken a nagy parázna ül, a népeket jelentik, amelyeken Róma uralkodik. A vizek tehát új szimbolikus jelentésben fordulnak elő. A fenevad és a tíz király, mielőtt a Bárány ellen támadnának, Babilont, azaz Rómát, a nagy paráznát semmisítik meg. Itt újra felbukkan a keleti seregek élén visszatérő, Rómát elpusztító Néró alakja. A fenevad és szövetségesei akarva-akaratlanul Isten ítéletét hajtják végre. Isten beépíti terveibe a gonosz munkáját is, főképpen ítéletei végrehajtásában.

18. rész: Babilon pusztulását a „hajósok” is gyászolják, azonban sem a hajósok, sem a hajó nem azonos Noé bárkájával és a benne megmenekült családjával. Ezek a hajósok a saját veszteségüket, a kereskedelemből származó hasznot siratják. Babilon pusztulását előzőleg egy angyal jelképes cselekménnyel adja tudtul: egy malomkőhöz hasonló, hatalmas követ dob a tengerbe. Ez a cselekmény Jeremiásnál is előfordul (Jer.51:63–64). A malomkövet Jézus a gyermeki alázatról mondott tanításában említi (Mt.18:6; Mk.9:42; Lk.17:2), és ez mind a három helyen a pusztulás jelképe. Toldi Miklós szintén malomkövet dobott az őt gúnyoló katonák közé, akik közül egy meghalt. Dürer



76. A nagy parázna Babilon. Jel. 17–18. rész.

metszetén a 17–18. részek eseményei a földön és az égben játszódnak le. A képen alul látjuk a „nagy paráznát” a fenevadon, kezében az aranyserleggel, nem pedig „pohárral”, ahogy a 17:4-ben olvassuk. Jóllehet a Biblia a „serleg” szót nem használja, a művész ezt az apróságot nem vette figyelembe. Az égből alászálló angyal igazi malomkövet tart a kezében, amelyet majd a tengerbe vet. (76. kép) Bod Péter a lexikonában ezt írja: „Régen az igen nagy tzigéres bünösnek a nyakára malom-kő köttetett, s úgy vettetett a tengerbe, hogy hirtelenséggel a tenger mélyére le-vonná, hogy a levegő-egyet ne fertéztetné-meg. Ezzel azért elő adatik, valakinek hirtelen és tellyességgel való veszedelme.” A római katolikus egyház szentjei közül Krispinus, Krispianus, Krisztina, Quirinus, Vince, Bálint jelvénye a malomkő. Quirinus püspököt, aki a IV. század elején Pannóniában is működött a keresztyén hit terjesztésében, malomkővel a nyakán dobták a görögországi Sibaris folyóba.

19. rész, 1–5. vers: a Babilon pusztulása feletti magasztaló énekben háromszor hangzik el a zsidó istentiszteleti rendtartásból átvett és a keresztyénségben is meghonosodott „Halleluja” – dicsérjétek az Urat. A második Halleluja után Babilon örök ítéletének jelképes kifejezése következik: „A füstje is felszáll örökkön-örökké!” Ez a kép Sodoma és Gomora ítéletének elbeszéléséből való (I.Móz.19:28). Mint ahogyan a földrengés és vulkánkitörés által örökre elsüllyedt gonosz városok helyéről csak a füst száll fel, hasonló sors jut osztályrészül örökre a gonosz és parázna Babilonnak. Az angyali karok éneke behatol a mennyei szentélybe, és ott csatlakozik hozzá a huszonnégy véné és a négy élőlényé, akik leborulva imádták az Istent azáltal,

hogy megismételték az angyali karok halleluja-kiáltását, és áment mondtak rá. Itt az „ámen” a teremtmény hódolatát jelenti az igazi Isten előtt.

6–10. vers: a második győzelmi himnusz a Bárány menyegzőjéért, a megváltás órájának az eljöveteleért mond dicséretet. Az ókori Keleten ismert volt, hogy az istenek házasságra lépnek az ember leányával. Az antik világ történetéből az is ismert motívum, hogy egy uralkodó jelképes házassági szövetséget köt egy várossal. Az Ószövetség ezt a régi vallástörténeti hagyományt pogányos tartalmától megtisztítva veszi át, és az Úr, valamint választott népe kapcsolatára alkalmazza (Hós.2:19; Ézs.64:6; Ez.16:7). Ez az ószövetségi szimbólum készíti elő a Krisztus és az egyház viszonyának vőlegény-menyasszony, férj-feleség bensőséges kapcsolatával való ábrázolását. Krisztus menyasszonya, az egyház az üdvtörténet céljához érkezett: „készen van”, hogy hosszú várakozás, szenvedés és küzdelem után egyesüljön Urával, annak üdvözítő jelenlétében éljen. Babilon, a nagy parázna bíborba öltözött és drága ékszerekkel cicomázta fel magát, az egyház ellenben csak „tisztá gyolcsba” öltözik. Azért jelenti a tiszta és fénylő gyolcs „a szentek igaz cselekedeteit”. Minden „megadatott” neki, tehát „ezek azok, akik jöttek a nagy nyomorúságból és megmosták ruhájukat és kifehéřítették a Bárány vérében”. Újra látjuk, hogy a sokak által hiányolt ingyen kegyelemből való megigazulás újszövetségi gondolata megtalálható a Jelenések könyvében is, mégpedig kulcsfontosságú helyeken.

11–16. vers: a fehér lovon ülő személyt még nem nevezi meg János, de amint láthatóvá válik, méltóságjelzőiből azonnal nyilvánvalóvá lesz, hogy a visszatérő Krisztusról

van szó. Krisztus régen várt visszajövetele bekövetkezett. Egykor, kereszthalála előtt, virágvasárnap, alázata jeleként, szamárháton vonult be Jeruzsálembe mint a békeség fedelme, most a diadal jelképével, fehér lovon, fején sok „diadém”-mal. A fenevadnak csak tíz fejéke volt, korlátozott hatalma, a győzelemre visszatérő Krisztusnak tehát korlátlan hatalma van. Krisztus szájából „éles kard jött ki”. Ez a teremtő Igének és a Messiás szavának ellenállhatatlan erejét jelzi. Ézsaiás szerint a Messiás „szájának lehelletével” győzi le ellenségeit (És. 15:4). Tehát szavának erejével lesz úrrá rajtuk. Övé a „vasvessző”, a jogar, amelynek hatalma az egész világra kiterjed. A 13. és a 16. versben megtudjuk a fehér lovon ülő nevét: Királyok Királya, Uraknak Ura. Ez a név az ókori Kelet gondolkodása szerint minden hatalmat egybefoglal – tegyük hozzá, hogy nemcsak az ókorban használták ezt a magasztos felségjelzőt, hiszen Reza Pahlavi, az utolsó iráni sah, amíg néhány évvel ezelőtt el nem menekült az országából, „királyok királyá”-nak, perzsa nyelven „sahinsah”-nak nevezte magát.

17–21. vers: Krisztus most már végső győzelmet arat ellenségein, de mint Babilon ítéleténél, itt sem olvashatunk az ítélet lefolyásáról, csak egy napba öltözött angyal hirdeti meg, és csak az ítélet eredménye látható. Az angyal szavaiban az Ezékiel könyvének 39. részében a Góg és Magóg ellen mondott prófécia mondatai csengenek vissza. A harc eredménye olyan bizonyos, hogy az angyal meghívja a dögevő madarakat „Isten nagy vacsorájára”, hogy egyék a fenevad és a hamis próféta elhullt seregének teteit. Ez a lakoma a Bárány menyegzőjének a borzalmas ellentéte (19:9). A döntő csata után azonnal a győzelem eredménye látható. A fenevad és a hamis próféta élve vet-

tetett a kénnel égő tűz tavába. A kép valószínűleg szintén a visszavonhatatlan, örök ítélet őszövségi ősképeiből származik, Sodoma és Gomora pusztulásából. A fenevadhoz csatlakozott mitikus nagyságú sereg elpusztult, és valóban a dögkeselyűk eledelévé lett. „A lovon ülőnek kardja”, a győztes Ige végezte el egyedül az ítéletet. A sárkány két hatalmas eszköze, a fenevad és a hamis próféta elpusztult, már csak az ősi ellenség, a sátán maradt hátra.

20. rész, 1–6. vers: a fenevad és a hamis próféta sorsa beteljesült, most a bűn és engedetlenség legfőbb forrása, Isten teremtett világának ősi ellensége, a sátán kerül sorra. A sátán, aki azonos a „régí kígyó”-val, az ördöggel és a 12. részben feltűnő sárkánnyal, kiszorult a mennyből, de a földön még volt hatalma. Most egy erős angyal megkötözi, leveti az alvilágba, s az onnan visszavezető utat lezárja és lepecsételi Isten feltörhetetlen pecsétjével. Az alvilág a démoni lelkek tartózkodási helye, amelynek kulcsát azonban Isten tartja a kezében. Az őszövségi hagyomány tud arról, hogy Isten az ördögi hatalmasságokat megfékezi, és börtönbe zárja (És.24:21). A sátán megkötözése Krisztus közvetlen beavatkozása nélkül történik, az ő tevékenységére nem volt szükség ahhoz, hogy az ősi ellenség kiszoruljon az élők világából. Hatalma addig tart, ameddig Isten meghatározta idejét, csupán egy „kevés időre” nyer még szabadságot az utolsó, hiábavaló kísérletre, hogy hatalmát visszaszerezze, de előbb Krisztus ezeréves országlásának kell jönnie, azután pedig végleg megpecsételődik a sátán sorsa. Isten országában már nem lesz többé helye. A sátán megkötözése után Krisztus és a vértanúk uralkodnak ezer esztendőn át. A „fejüket vették” kifejezés jelképes, mert a vértanúságnak az ősgyülekezet történetében sokféle vál-



tozata volt – Istvánt megkövezték, sokakat keresztre feszítettek, vagy gondoljunk Néró fáklyáira! A vértanúk, akik nem imádták a fenevadat, most főpapokként és királyokként uralkodnak, és ezzel a régi ígéret teljesedik be, hogy a feltámadott igazak Krisztussal együtt fogják ítélni a világot (I.Kor.6:2; Mt.19:28; Lk.22:30). Egyedül a vértanúk osztályrésze az „első feltámadás”. A többi ember, az elhunyt hívők is még a halálban maradnak. Ezért mondja a Jelenések könyve boldognak és szentnek azokat, akiknek része van az első feltámadásban, de azért is, mert nekik már nem árthat a „második halál”, azaz a végleges, visszavonhatatlan kárhozát, a Krisztus közösségéből való végleges kizárás. Krisztus ezeréves országlásáról sok vita folyt az írásmagyarázat története folyamán. A helyes értelmezés az, hogy az ezer esztendő az utolsó idők képzetéből ismert hétezer évből álló világkorszak végső „napja”, a szombat éve, tehát az ezer esztendő jelképesen illusztrálja azt, hogy ennek a korszaknak végén Krisztus uralkodik, hogy ezután átadja hatalmát az Atyának (I.Kor.15:28). Az ezeréves birodalom jövendölésével kapcsolatban sok fantasztikus történet-filozófiai találgatás keletkezett az egyház élete folyamán – lásd: chiliazmus, millenarizmus –, sőt napjainknak szektás mozgalmi is újra meg újra felelevenítik ezt a váradalmat, határidőket tűznek ki beteljesedése kezdetéről. Ezek a számítások kivétel nélkül csődöt mondtak, és a fehér ruhában hegyre vonuló megszállottak nevetségessé váltak. Ez arra figyelmezteti a hívő keresztyént, hogy Krisztus visszajövetele módjának, idejének részletei felől ne érdeklődjék, hanem Kálvin szavaival élve: legyen „mindig készen!” Nyilvánvaló, hogy Isten nem alkalmazkodik az emberi számításokhoz, de erre is érvé-

nyes a bibliai ige: „Bizony, a ti gondolataitok nem az én gondolataim, és a ti utaitok nem az én utaim – így szól az Úr.” (És.55:8).

7–10. vers: a Góg és Magóg-jelkép Ezékiel könyvének 38. részéből származik. Ott Magóg az ország neve, Góg pedig az uralkodó elnevezése. Eredetileg ezek a nevek az északi népek megjelölésére szolgáltak. Később apokaliptikus és misztikus hatalmasságok fedőnevévé vált a Góg és Magóg. E nevek megszemélyesítői seregeik élén a Messiás országa ellen törnek. Seregük létszáma szintén mitikus, mert annyian vannak, mint a tenger fővénye, és előzönlük a földet teljes szélességében. A „tábor” a pusztai vándorlás eszményi korszakát idézi, amikor Isten együtt táborozott a szent sátorban a választott néppel. A „szeretett város” nyilván Jeruzsálem. Góg és Magóg seregét égből aláhulló tűz semmisíti meg; a kép Illés történetéből való (a próféta szavára égből alászállt tűz emésztett meg ötven embert) (II.Kir.1:12).

11–13. vers: az új látomás első szembetűnő jelensége a fehér trón, amely a mennyei bíró szentségének a jele. János nem mondja ki a bíró nevét, tehát ez maga Isten. Az a tény, hogy Isten a legfőbb bíró, nem zárja ki Krisztus bírói tisztét és azt, hogy az első feltámadás részesei tanúi lehetnek az utolsó ítéletnek, amikor mindenkit cselekedetei szerint ítélnék meg. Ezek a cselekedetek fel vannak jegyezve egy könyvben, de ez nem azonos az élet könyvével, amelyben azok neve található, akik hűségük révén polgárjogot nyertek az új Jeruzsálemben.

14–15. vers: a halál és pokol tulajdonképpen a halottak világa, tartózkodási helye, ezek itt mint személyes istenelenes hatalmak jelennek meg, s szintén a tűz tavába vettet-

nek, ahová a sátán és a hamis próféta került. Ez lett a soruk mindazoknak, akiknek a neve nem volt beírva az élet könyvébe.

21. rész, 1–8. vers: az új Jeruzsálem a látomásban úgy jelenik meg, mint „egy férj számára felékesített menyasszony”. Pál apostol is említi a mennyei Jeruzsálemet a Galatákhoz írt levelében: „a mennyei Jeruzsálem szabad: ez a mi anyánk” (4:6). Az Isten sátorának kettős jelentése van: egyrészt az Istennel való lakozást értjük rajta, mint ahogyan a szent sátorban Isten vele volt a pusztában vándorló népével, hasonlóképpen vele lesz az új Jeruzsálemben, de most már örökké és elválaszthatatlanul. A sátor másik jelentése a földi Jeruzsálemre utal, benne a templomra, amely szintén Isten imádásának helye volt. Jézus mondja: „az én házam imádságnak háza”. Az új Jeruzsálemben a népek Isten népei lesznek, tehát megszűnik az egyház különállása, ez azonban nem a misszió eredménye, hanem Isten új teremtő munkája folytán következik be, erre vonatkozik az „íme mindent újjá teszek” isteni szózat, és az eredmény kijelentése: „Megtörtént!” – bár az új teremtés még előttünk áll, de már befejezettnek tekinthető.

9–27. vers: az új Jeruzsálemről alkotott kép Ezékiel könyvének 40–48. részéhez kapcsolódik. A próféta szintén elragadtatott egy magas hegyre, ahonnan megláthatta a babiloni fogság után újjáépült Jeruzsálem falait. Ezzel szemben az a város, amelyiket az angyal mutatott Jánosnak, merőben más volt, mert hiányzott belőle a templom! Az új Jeruzsálem a nevéen kívül semmiben nem hasonlított a régihez. Tökéletes dicsőségében felülmúlta a régit. Az egyik angyal, aki végrehajtotta Babilonon, a nagy paráznán az ítéletet, Jánosnak a „menyasszonyt”, a „Bárány

feleségét”, vagyis a tökéletes egyházat jeleníti meg. Az új Jeruzsálem első szembetűnő vonása, hogy „benne volt az Isten dicsősége”, ami kifejezhetetlen fényt adott a városnak. Ez a fény János szerint hasonló volt a kristályfényű jáspiséhoz, annak az ásványnak a fényéhez, amely barna, kék, sárga, vörös és zöld színben fordul elő a természetben. János először a tizenkét kaput pillantja meg a városban, a kapukat angyalok őrzik, és a kapukon Izrael tizenkét törzsének neve olvasható. Minden égtáj felé háromhárom kapu néz, nyitva minden irányban. Az új Jeruzsálem kapui nem védelemre és elzárásra, hanem bemenetelre valók. A város falának tizenkét alapkövén a tizenkét apostol neve áll. Az egyház a próféták és apostolok alapkövére épült fel (Ef.2:20). Az angyal a kapuk és az alapok megmutatása után megméri a város hosszát, szélességét és magasságát. A méretekből kitűnik, hogy az új Jeruzsálem kocka alakú építmény, minden oldala tizenkétezer stadion, azaz kb. 2400 km. Az antik korban a kocka alakja a tökéletesség jelképe volt. A város építőanyagában felsorolt drágaköveknek nincs semmi misztikus vonatkozásuk. A templom nélküli mennyei Jeruzsálem a fény, a tisztaság városa, és a 27. vers megjegyzése: „nem megy be oda senki tisztátalan”, nem azt jelenti, hogy az új teremtésben is lesznek tisztátalanok vagy bűnösök, hanem azt, hogy csak azok érhetik meg az új Jeruzsálem ígéretének beteljesedését, akik be vannak írva a „Bárány életkönyvébe”, és nincs közösségük a hazugsággal.

22. rész, 1–4. vers: a mennyei Jeruzsálem előképe az ószövetségi Paradicsom kertje, ahol az élet vize folyt, és az élet fája állt. Az új Jeruzsálemben ez a paradicsomi lét valósul meg az örökélet vizével és az örökélet fájával, azzal a

különbséggel, hogy ez a víz Isten és a Bárány trónjából fakad, az élet fája pedig nincs elzárva, ezért ennek gyümölcséből mindenki ehet. Az örökélet vizének partján sorakozik ez a csodálatos fa, amely tizenkétszer terem, sőt „a fa levelei gyógyításra valók”. Ha az új teremtésben már nincs halál, fájdalom és szenvedés, akkor miért kell gyógyítani a népeket? Egyes írásmagyarázók arra gondolnak, hogy itt a kárhozatra ítétek gyógyításáról van szó. A „gyógyítás” azonban szimbolikusan értendő, ugyanis a gyógyítás szó a görög nyelvben szolgálatot és megőrzést is jelent. Az élet fájának levelei tehát a népek szolgálatára, Isten közösségében való megőrzésre rendeltettek.

6–21. vers: a szakasz legfontosabb figyelmeztetése az, hogy a János által leírt Jelenések könyvéhez sem hozzátenni, sem elvenni nem szabad. Ennek a tiszteletnek mindenekelőtt abban kell megnyilvánulnia, hogy a Jelenések könyvét óvjuk a rajongó vagy szektás képzelet kísértésaitől, spekulációitól. Igyekeznünk kell a Jelenések könyvét úgy megérteni, mint ahogyan János értette, és intésként, vigasztalásként elfogadni, aminek ő szánta. A 22. rész 4. versében azt olvassuk, hogy a mennyei Jeruzsálemben, a mennyek országában a megváltottak „látni fogják” Istent és a Bárányt színről színre, itt tehát már nem lesz szükség jelképekre és szimbólumokra, amelyekkel e földi létben a Szentháromság Istent a keresztyén egyház oly sokféle módon ábrázolja. Hogy ez a mennyei állapot bekövetkezzék, Jánossal együtt mondjuk: „Jöjj, Uram Jézus!”, és az Úr Jézus kegyelme legyen mindnyájunkkal.

Biblische Symbole in der ungarischen reformierten Kirchenkunst

Eine Zusammenfassung

I. *Was heisst Symbol?*

Mit dem Thema, das den Titel unseres Buches führt, hat sich bis jetzt noch niemand in der Reformierten Kirche von Ungarn beschäftigt. Unter den theologischen Disziplinen wurde nur der mit den Glaubensbekenntnissen verbundenen Symbolik eine Wichtigkeit beigemessen. Es ist allgemein bekannt, dass die Reformation mit der Verehrung der Jungfrau Maria und der Heiligen radikal gebrochen hat. Eine Folge davon war, dass die Zahl der verwendeten Symbolen in den protestantischen Kirchen sich stark verminderte. Selbst die Disziplin, die sich mit den Symbolen befasste wurde überflüssig und verkümmerte. Während der Reformationszeit wurde die Anwendung der Symbole auch deshalb gehindert, weil alle Symbole verdächtig erschienen. Die früher erfahrenen und erlebten Übertreibungen, Missbräuche und Aberglauben liessen die protestantischen Theologen befürchten, hinter den Symbolen vermute man eine magische Kraft und verstehe sie deshalb falsch. In der reformierten Kirchenkunst von Ungarn begannen die Symbole am Anfang des 17. Jahrhunderts in Erscheinung zu treten. Die von der Heiligen Schrift, vom Zeitalter des Urchristentums oder vom Mittelalter bekannten Symbole wurden erneut verwendet, aber stets mit einer gewissen Zurückhaltung. Oft wur-

den die Symbole in den Predigten der reformierten Pfarrer im Laufe des 17. und 18. Jahrhunderts benutzt. Man sprach vom Lamm Gottes, vom Pelikan, vom Phönix, das heisst: das Symbol war im Bereich des alten Kirchenlebens auch in schriftlicher, gedruckter Form aufzufinden. Die Symbole fanden auch Platz auf Abendmahlstischen, auf Abendmahlsgeschäften, an den gemalten Kirchendecken und in der sog. Krone der Kanzel. Sie waren aber auch bekannt in der ungarischen Volkskunst.

Da es keinen ungarischen Forscher der Symbole gab und unseres Wissens kein entsprechendes Buch ausser dem »Kunsthistorischen ABC« (1961) herausgegeben wurde, haben wir ausländische und römisch-katholische Fachbücher für unser Werk benutzt, hauptsächlich das »Lexikon christlicher Kunst« (Freiburg, 1980). Ergänzt haben wir den Stoff mit den Angaben aus dem reformierten Umfeld, das im oben erwähnten Lexikon aus verständlichen Gründen nicht berücksichtigt wurde.

Im ersten Kapitel unseres Buches versuchen wir eine Definition des Begriffs »Symbol« zu geben. Durch die Angabe des zweiten Bedeutungsinhaltes des griechischen Wortes befassen wir uns mit Zeichen und mit Symbolen im allgemeinen. Wir weisen darauf hin, dass die Symbole in der Geschichte des ungarischen Volkes nach der Landnahme 996 in der Heraldik eine wichtige Rolle spielten. In den durch die Kaiser, Könige und Fürsten verliehenen Wappen an Fürsten, Grafen, Freiherren und Adligen wurde stets die Anforderung beachtet, dass das Wappenbild in irgendeiner Form den Eigentümer selbst symbolisierte. Handelte es sich um Heldentaten, so wurde ein Löwe in das Wappenbild aufgenommen. Aber in einem Wappen,

das durch den Kaiser Rudolf im Jahre 1600 einem reformierten Pfarrer, der in den Stand der Adligen aufgenommen wurde, verliehen wurde, kann man eine Mannesfigur mit einer Bibel in den Händen sehen. Der Gebrauch der Symbole erreichte seine Blütezeit nach dem Jahre 1830, als der österreichische und ungarische König Franz I. verordnete, alle reformierten Kirchgemeinden sollten ein ständiges, beglaubigtes, aus Metall hergestelltes Siegel haben. Die Auswahl des Siegels war der Phantasie der betreffenden Geistlichen überlassen. Das erklärt, warum auf den neuen Siegeln sehr viele biblische Symbole zu finden sind. Am Schluss reden wir über die gesteigerte Ausbreitung der Symbole in unseren Tagen, im Verkehr, in den einzelnen Zweigen der Wissenschaft, in der Reklame. Wir erwähnen die sog. Piktographie, die Semiotik, die Zeichensysteme, die im modernen Zeitalter immer komplizierter werden.

II. *Die Bedeutung der Farben und Zahlen in der Bibel*

Die Farben spielen in der ungarischen reformierten Kirchenkunst keine bedeutende Rolle. Wir wollen nur soviel bemerken, dass die Geistlichen im 16. und 17. Jahrhundert im allgemeinen einen braunen Anzug trugen, weil diese Farbe ein Symbol der Demut war. Ausserdem bedeckte man in einigen Kirchgebäuden mit einem schwarzen Tuch den Abendmahlstisch und die Kanzel in der Zeit vom Karfreitagabend bis zum Ostermorgen. Die Frauen des Dorfes trugen während dieser Zeit schwarze Kleider oder gingen am Karfreitag mindestens mit einem schwarzen Kopftuch bedeckt in die Kirche. In Gegenden, in der

die Farbe der Trauer weiss war, trugen die Frauen ebenfalls weisse Kleider.

Wir heben die Zahlen von 1 bis 12 in der Bibel als charakteristisch hervor, darunter befinden sich auch die »heiligen Zahlen«, die aber im ungarischen Protestantismus keine Bedeutung erlangten. Zur Zahl 7 ist zu erwähnen, dass sie in einem ungarischen Sprichwort Aufnahme fand, das die Fürsten Ungarns charakterisiert: »Sie sind Sieben wie die Bösen« (d. h. böse Wesen oder Dämonen). »Die sieben Bösen« erwähnt das Sprichwort in Anlehnung an die Dämonenaustreibung Jesu bei Maria von Magdalena (Lk.8,2).

III. *Die Christus-Monogramme*

Christus-Monogramme befinden sich auf Abendmahlsgeräten erst in der Zeit der Vorreformation und in der neuesten reformierten Kirchenkunst. Nach der Reformationszeit sind mehrere Patenen und Kelche in Gebrauch reformierter Gemeinden, auf denen Christus-Monogramme (XP) zu finden sind. Die Patenen mit der Inschrift »INRI« verwendeten die reformierten Kirchen als Teller für die Austeilung des Abendmahlsbrottes. Die beiden Buchstaben XP (Chi und Rho) sowie A und Ω (Alpha und Omega) wurden in unseren Kirchgebäuden erst jetzt gebraucht. Die mit den Buchstaben IHS bzw. IHC gezierten Tücher für den Abendmahlstisch, die eigentlich als Tücher für den Abendmahlstisch weit verbreitet waren, gerieten eher zufällig als Geschenke in die reformierten Kirchgebäuden. Die Christus-Monogramme wurden früher in der Reformierten Kirche von Ungarn gar nicht gebraucht. Irgendwie konnte der Geist der Reformierten Kirche diese Sym-

bole, die sonst in der römischkatholischen Kirche verbreitet und eigentlich urchristlichen Ursprungs waren, doch nicht aufnehmen.

IV. Tiersymbole

1. *Der Fisch.* Dieses Symbol kommt in der reformierten Kirchenkunst ebenfalls sehr selten vor. Dieses Christus-Symbol ist auf einer im 17. Jahrhundert entstandenen Kassettendecke in einer reformierten Kirche zu finden. Unter den neueren, nach altem Muster gebauten schematischen Darstellungen taucht die Figur des Fisches mit anderen Symbolen in Kronleuchtern auf. Das im Jahre 1973 erbaute Kirchengebäude in Szamoskér ahmt in seiner modernen Form gleichfalls die Figur des Fisches nach.

2. *Das Lamm Gottes.* Dieses Symbol kommt vom Anfang des Reformationszeitalters als ein ständiges Sinnbild in der reformierten Kirchenkunst vor. Man findet es auf den Titelblättern der Ausgaben der seit dem Jahre 1561 tätigen Debrecener Druckerei sowie auf Abendmahlsgeräten und -tüchern, in Reliefs auf Glocken und auf Siegeln. Das »Lamm Gottes« wurde im allgemeinen in gehender Haltung und mit einer Fahne, die mit dem erhobenen rechten Vorderfuß gehalten wird, dargestellt. Es gibt aber auch Darstellungen, auf denen das Lamm auf der Erde liegend dargestellt wurde. Dieses Symbol war so beliebt, dass es auch in modifizierter Gestalt auf Stickereien und hausgewobenen Leinen des Volkes im 18. und 19. Jahrhundert erscheint. Manchmal wird das Lamm durch ein Pferd oder einen Löwen ersetzt. Das Symbol des »Lammes Gottes« wurde im 14. Jahrhundert in das Wappen der Stadt Debrecen aufgenommen. Die Stadt hat seit 1974 ein neues,

ohne die die Darstellung des »Lammes Gottes« Wappen. Heut wird dieses alte, anschauliche und sehr inhaltsreiche Symbol nur noch im Wappen der Reformierten Kirche bewahrt.

3. *Pelikan*. Die Darstellung des Pelikans ist in der reformierten Kirchenkunst ebenfalls sehr häufig. Wir können diese Figur auf Geräten, Tüchern, auf gemalten Tischdecken, sogar in plastischer Darstellung auf dem Deckel einer Abendmahlskanne entdecken, sowie an der Aussenseite irdener Weinkrüge, eventuell aus Holz gefertigt auf der Kanzelkrone oder eingegraben in Siegeln. Der Pelikan wird im allgemeinen mit drei Jungen dargestellt, seltener mit zwei. Es kommt aber vor, dass der Pelikan allein auf der Darstellung ist. Die Figur des Pelikans können wir auch auf Stickwerken, handgewobenen Leinen entdecken: das deutet darauf hin, dass dieses Symbol in der reformierten Kirchenkunst seinerseits verbreitet war.

4. *Phönix*. Dieser Vogel, der den Christus symbolisiert, ist sowohl auf dem alten wie auch dem neuen Stadtwappen von Debrecen zu sehen. Er befand sich urspründlich im Wappen der Reformierten Kirche von Ungarn. Der Phönix ist das Symbol des neuen Lebens, der Erneuerung, der Neugeburt. Im Reformationszeitalter wurde Ph. Melancton als der Phönix von Deutschland bezeichnet. In Ungarn erhielt den gleichen Titel, nämlich »Phönix von Siebenbürgen«, Miklós Kis von Misztótfalu, der in ganz Europa berühmte Buchdrucker und Bahnbrecher der ungarischen Kultur des 17. Jahrhunderts, dieser wirklich vielbegabte Mann.

5. *Unikornis*. Dieses Fabeltier nimmt auch einen, wenn auch nicht sehr bedeutenden Platz unter den Symbolen

ein, die sich auf die Unschuld, Reinheit des Christus beziehen. Es wurde auf Abendmahlstischdecken aufgenäht, seine Gestalt wurde in manche Abendmahlsbecher eingegraben. Weil das Einhorn in der römisch-katholischen Kirchenkunst hauptsächlich die Jungfrau Maria symbolisierte, wurde seine Darstellung im Bereich der Reformierten Kirche im allgemeinen vermieden. Wir haben auch gewisse Angaben darüber, dass Medikamente aus dem Horn dieses nicht lebenden Tieres in orientalischen Ländern, in Ungarn, ja in Debrecen verfertigt wurden. (In Debrecen wurde dieses Medikament seit dem Jahre 1772 als »Elixir«, als Wundermittel verkauft und sein Preis entsprach dem des Goldes!).

6. *Hirsch*. Selten ist das Hirschsymbold in der ungarischen reformierten Kirchenkunst zu finden. Dieses Tier war immer Sinnbild von Christus. Die Figur des Hirsches erscheint in plastischer Form auf dem Deckel von Abendmahlskannen, aufgemalt auf der Aussenseite eines irdenen Taufbeckens oder auch auf der Kanzelkrone. Das legendenhafte Tier, das als »Wunderhirsch« bezeichnet wird und in der Volkstradition und Volksdichtung eine grosse Rolle spielt, blickt auf eine grosse Vergangenheit zurück. Nach der ungarischen Chronik, die aus dem 13. Jahrhundert stammt, führte ein Hirsch die beiden Brüder Hunor und Magor in die Urheimat der Ungarn. Von den beiden Brüdern stammen die Ungarn ab. Nach der Legende war es ebenfalls ein Hirsch, der den drei ungarischen »Heiligen« Gellért, László und Imre zeigte, wo sie eine Kathedrale oder ein Kloster aufbauen sollten.

7. *Taube*. Die Gestalt der Taube taucht in der reformierten Kirchenkunst als Sinnbild des Heiligen Geistes und

des Friedens auf. Sie erscheint auf den Textilien des Abendmahlstisches, auf Siegeln, Kanzelkronen und als Abschlusselemente von Kirchenbänken in plastischer oder gemalter Form.

8. *Hahn*. Im Mittelalter wurde die Figur des Hahnes wegen der fluchabwendenden Wirkung des Tieres auf den Türmen der Schlösser aufgestellt. Nach der Reformation wurde daraus ein ausgesprochener Turmschmuck. Das Sinnbild sollte an den Apostel Petrus erinnern, der Christus verleugnete, und mahnt zugleich zur Busse und Treue. Seit der Reformationszeit war die Figur des Hahnes und der Stern auf den Kirchen zu sehen. Dies deutete auf den reformierten Charakter des Gebäudes hin, denn ein Kreuz wurde auf die Turmspitze eines reformierten Kirchgebäudes seit vielen Jahren nicht mehr gestellt. Nach dem Aberglauben des Volkes haben die bösen Geister die Erde beim ersten Hahnenschrei verlassen.

9. *Schlange*. In der ungarischen reformierten Kirchenkunst war die Schlange ständig und durchgängig das Sinnbild der Versuchung. Ihre Figur erscheint allgemein als die eines Tieres, das sich um einen Baum, nämlich um den paradiesischen Apfelbaum windet. So können wir die Schlange auf Abendmahlsdecken, an den irdenen Weinbehältern und auf den Siegeln der Kirchengemeinden bewundern.

V. Pflanzensymbole

1. *Der Lebensbaum*. Die Figur des Lebensbaum ist ein beliebtes Symbol der ungarischen Volkskunst. Doch kommt es auch unter den reformierten Sinnbildern, insbesondere auf Siegeln vor. Das Zeichen symbolisiert die Un-

schuld des Menschengeschlechts im Garten Eden, bzw. weist auf den Lebensbaum im himmlischen Jerusalem hin. Der Lebensbaum ist ein häufig eingegrabener Schmuck auf den Grabmälern der reformierten Friedhöfe: Er ist ein Symbol des ewigen Lebens.

2. *Der Apfelbaum.* Auch dieses Symbol ist ziemlich selten in der reformierten Kirchenkunst. Wir kennen eigentlich nur zwei Darstellungen. Die erste ist eine Chorverzierung in einem Kirchgemeindehaus aus dem Jahre 1782, die andere stellt auf einer Abendmahlstischdecke eine Szene mit Adam und Eva und der Schlange dar. Die Decke wurde im Jahre 1824 verfertigt, bzw. der Kirchgemeinde für den Abendmahlstisch geschenkt.

3. *Die Palme.* Die Palme im Wappen der reformierten Kirche von Ungarn symbolisiert die über den Tod triumphierende Macht des Christus. In diesem Sinn erscheint er auf den Siegeln der reformierten Kirchgemeinden oder auf einer Abendmahlsdecke, die 1682 gestickt wurde.

4. *Die Rosette.* Die Rosette oder Rose kommt früher nur auf gemalten Kirchdecken vor. Unter dem Einfluss des biedermeiers gelangte sie auf den Einband der Kirchengesangsbücher. Aber als Grabholzverzierung war sie auf den reformierten Friedhöfen bereits im 18. Jahrhundert bekannt. In der ungarischen Volksdichtung war die Rose ein Liebessymbol. Der Rosenkult hat sich seit dem 17. Jahrhundert auf türkischen Einfluss hin verbreitet. Er hat aber nichts mit dem sog. »Rosenkranz« oder mit dem Symbol der Jungfrau Maria zu tun.

5. *Ähre und Weintraube.* Die beiden Symbole werden hier miteinander verbunden bekannt gemacht, weil Ähre und Weintraube sozusagen ausnahmslos nebeneinander

angewendet wurden. In der reformierten Kirchenkunst symbolisiert die Ähre das Abendmahlsbrot, die Traube den Wein. Die Figur des Weinstockes oder die der Weintraube kommt zwar auf den Abendmahlstüchern aus dem 18. Jahrhundert vor, aber auf den Textilien dieser Zeit wurde das Abendmahlsbrot nicht mit Ähren, sondern mit aufgeschnittenem Brot veranschaulicht. Die Ähre wurde erst am Anfang des 19. Jahrhunderts zu einem eindeutigen Symbol des Abendmahlsbrotes. Obwohl das Sinnbild nicht altertümlich ist, so gibt es doch kein anderes Symbol in der Reformierten Kirche von Ungarn, das auf Einrichtungen des Abendmahlstisches so verbreitet ist wie diese beiden. Wir finden diese Symbole in erster Linie auf den Abendmahlstischdecken, auf den Decken, die auf dem Sitzplatz des Pfaffers (Moses-Stuhl) liegen, auf den irdenen Krügen und Kannen, jeweil in einer farbigen Ausführung, weiter in die Siegeln der Kirchgemeinden eingegraben und in den Abendmahlstisch geschnitzt. Es erscheint die aus Stein gearbeitete Weintraube in der Weingegend von Tokay, dasselbe auch aus geschmiedetem Eisen in den Einrichtungen der Kirche. Wir können mit aller Gewissheit sagen, dass es heute kaum ein reformiertes Kirchgebäude in Ungarn gibt, wo die Figuren der Ähre und Weintraube nicht anzutreffen sind.

6. *Trauerweide*. Diese Pflanze wurde erst um die Mitte des vergangenen Jahrhunderts zu einem Symbol des Todes und der Trauer, gleichfalls unter dem Einfluss des sentimentalischen Biedermeiers. Man liess es auch auf Grabhölzern, Grabsteinen der reformierten Friedhöfe sowohl in Dörfern wie auch in Städten eingraben. Es erschien auf den gedruckten Todesanzeigen sowie auf den Tafeln der Ge-

sangsbüchern. Heutzutage ist dieses Symbol nicht mehr gebräuchlich, obwohl es durch etwa hundert Jahre hindurch als Sinnbild der Melancholie, der Trauer und der Trennung verwendet wurde.

VI. *Himmelskörper*

1. *Sonne und Mond*. Unter den Symbolen der ungarischen reformierten Kirchenkunst ist die Sonne ein Sinnbild der Wahrheit und der Weisheit, aber auch als Sinnbild der Eigenschaften Gottes. Christus wurde sehr selten als Sonne dargestellt. Aber es ist charakteristisch für die ungarische reformierte Gedankenwelt, ihn mit dem Licht und mit der Sonne zu vergleichen. Auf den Abendmahls-tischdecken und auf den Siegeln ist das Symbol der Sonne sehr häufig anzutreffen. Der Mond oder Halbmond ist in erster Linie in den adelingen Wappen zu sehen. Der Halbmond symbolisiert die Veränderlichkeit des menschlichen Lebens und des Glücks. Der Halbmond war wie allgemein bekannt, das Zeichen des Türkischen Reiches. Zwangsweise erschien der Halbmond zur Zeit der türkischen Eroberungen im 16. und 17. Jahrhundert auch auf den Türmen der reformierten Kirchgebäuden, dies geschah aber mit dem Ziel der Selbstverteidigung. Im Laufe des 17. Jahrhunderts fielen des öfteren Tataren mohammedanischer Religion nach Siebenbürgen und Nordungarn ein. Aber sie steckten weder eine Kirche, auf deren Turm der Halbmond war, in Brand, noch plünderten sie sie aus. Die Einwohnerschaft flüchtete jeweils in das Kirchgebäude und bemühte sich, ihre Wertgegenstände dort zu verstecken. Die Soldaten hielten das reformierte

Kirchgebäude wegen des Halbmondes für eine Moschee und wagten nicht, das »Gotteshaus« zu plündern.

2. *Stern*. Dieses Symbol steht auf den Türmen aller reformierten Kirchen. Im allgemeinen ist es ein acht – manchmal ein sechs- oder gar zehnzackiger Stern. In all diesen Formen symbolisiert er den reformierten Charakter. So ist er nun in den Dörfern mit verschiedenen Konfessionen auf den Giebeln der Wohnhäuser, auf den Abendmahlstischtüchern, Siegeln und hausgewobenen Leinen. Eine bedeutende Vergangenheit in der Tradition hat die Weihnachtssitte des »Sternzuges« oder »Betlehem-Spielles«, die auch in den reformierten Dörfern kultiviert war.

VII. *Andere Symbole*

1. *Das »Auge Gottes« als Dreieinigkeitsymbol*

Weil die ihrem Wesen nach, aber der Person nach dreifachen Wirklichkeit des dreieinigen Gottes durch das Dreieck unter Auslassung jeder bildlichen Darstellung (um die Figur des »Auges« nicht zu erwähnen) sehr gut ausgedrückt werden konnte, wurde das Symbol seit dem 18. Jahrhundert sehr häufig verwendet, vor allem auf Siegeln, immer mit Augen und Strahlen kombiniert. Das Dreieck erscheint mit oder ohne Auge auf den Abendmahlstischdecken. Eine ganz neue Darstellung des Symbols befindet sich in der reformierten Kirche an der Debrecener Mester utca. In der Kirche, die 1938 erbaut wurde, ist das aus Holz geschnittene Auge über der Kanzel zu sehen.

2. *Das Kreuz*. Es kann nicht behauptet werden, das Kreuz als Sinnbild des Todes und des Sieges Christi er-

scheine sehr häufig in der Reformierten Kirche von Ungarn. Dies hing mit den früher bestandenen konfessionellen Gegensätzen, die in der Reformierten Kirche sehr häufig waren, zusammen. Im sog. »Trauerjahrzehnt«, d. h. zwischen den Jahren 1671–1681, wurden die Reformierten gezwungen, sich zu bekreuzigen, die Galeerenhäftlinge genötigt, das Kreuz zu küssen. An dieses Zeichen knüpfen sich also schlechte Erfahrungen aus den wechselvollen Jahrhunderten der Reformierten in Ungarn. Die zurückhaltende Haltung dem Zeichen des Kreuzes gegenüber begann sich unter dem Einfluss der Aufklärung am Ende des 18. Jahrhundert aufzulockern. Ein seltenes, aber sehr schönes Zeichen davon ist das Werk von György Szikszai, »Keresztyéni tanítások és imádságok« (= Christliche Belehrungen und Gebete), das auch heute noch allgemein verbreitet ist. Die erste Ausgabe erschien in Pozsony (Bratislava) 1787 mit Kupferstichen illustriert. Auf dem Titelblatt ist Jesus Christus zu sehen, der ein mächtiges Kreuz in der Hand hält, umgeben von Nebeln, Strahlenkranz und Engelschar. Unten auf dem Bilde beten Männer auf den Knien liegen (!) an, obwohl diese Praxis bei den Reformierten sowohl früher wie auch heute unbekannt war und ist. Die reformierten Christen nennen sich »Christen« nach dem Namen des Christus; aber im Wappen unserer Kirche befindet sich das Kreuzsymbol zweimal. Das Kreuz ist also ein vielsagendes und inhaltsreiches Symbol auch für die Reformierten. Zu den Abendmahlsgeräten gehören auch Teller zur Austeilung des Brotes, auf denen das eingegrabene Zeichen des Kreuzes zu sehen ist. Diese stammen aus der Zeit vor der Reformation. Sie waren früher Teller, auf denen die Hostie ausgeteilt wurde, später be-

nutzten sie die Reformierten für die Austeilung des Abendmahlsbrotes. Im Jahre 1930 wurde in Ungarn die erste reformierte Kirche gebaut, auf der das Kreuz angebracht wurde. Aber dies geschah damals entweder durch Zwang oder aus Kompromiss. Als die Gemeinde von Eger (Erlau) beschlossen hatte, statt ihres kleinen Gebetshauses eine Kirche zu bauen, befürchtete das römisch-katholische Erzbistum, alle Besucher und Pilger, die mit dem Zug in die Stadt fahren, sähen zuerst die »calvinistische Kirche«, da das Grundstück der reformierten Kirche zwischen der Stadt und dem Bahnhof lag. Man musste also ein Lösung finden, so dass die aufzubauende Kirche in das an barocken Elementen sehr reiche Stadtbild hineinpasste, andererseits möglich wurde, das Zeichen des Kreuzes irgendwie auf dem Gebäude zu plazieren! Die Kirchgemeinde beurteilte den Anspruch als billig und annehmbar. Deshalb wurde nun ein Plan in neobarockem Stil angenommen und an der Front, aber nicht auf dem Turm erhielten die Symbole des Glaubens, der Hoffnung und der Liebe, d. h. das Kreuz, der Anker und das Herz einen Platz. Vor einigen Jahren war das Problem des Kreuzessymbols auch in der Kirche an der Mester utca in Debrecen zu lösen (Der Verfasser ist der Pfarrer dieser Gemeinde). Das Kirchgebäude wurde in seinem Ganzen durch einen Ofenbauer erbaut, der sein ganzes Vermögen diesem Zweck gewidmet hatte, der aber den Wunsch äusserte, das Zeichen des Kreuzes sollte im Kirchgebäude gegenwärtig sein. Der Baumeister löste das Problem, indem er in der Saaldecke 30 Kreuzbalken aus Eisenbeton, an der Balustrade 54 Andreaskreuze als Verzierungen eingebaut hat. Die Summe der Zahlen ist 84 und dies ist das Produkt der beiden

»heiligen« Zahlen 7 und 12. In den Kirchen der Reformierten, die in unseren Tagen gebaut werden, in den Gebetshäusern werden Kreuze ohne Corpus häufig verwendet. So kann man heute mit ruhigem Gewissen sagen, die Zurückhaltung dem Kreuzessymbol gegenüber ist im Auflösen begriffen.

3. *Anker*. Der Anker als Symbol der Hoffnung erscheint in der reformierten Kirchenkunst in Ungarn selten. Das Symbol wurde in der Biedermeierzeit gebraucht. Dieses Symbol kommt mit der Figur des Kreuzes und des Herzens zusammen auf Siegeln und – wie schon oben erwähnt – an der Front der Kirche in Eger (Erlau) vor.

4. *Herz*. Das Symbol des Herzens ist auf Abendmahlstischdecken häufig anzutreffen. Die Blumenmuster spriessen aus dem Herz und verzweigen sich auf diese Weise. Grabdenkmäler, die dieses Symbol darzustellen wünschen, finden sich auf Friedhöfen im westlichen Teil Ungarns. Das Herz als Symbol für die Liebe ist auf manchen Siegeln zu finden, und zwar in einer sehr schönen Darstellung.

5. *Kelch*. Weil die Entsprechung des Wortes »Kelch« (= kehely) in der ungarischen Bibelübersetzung nie vorkommt, findet man dafür auch in der kirchlichen Sprache nur das Wort »Becher« (eigtl. »Glas.«). Davon rührt es her, dass die kirchlichen Inventare im 18. Jahrhundert selbst die Geräte mit dem Wort »Becher« oder »Glas« bezeichnen, die in der Tat Kelche sind. Das Symbol des Kelches, das das Blut Jesu sinnbildlich zu bezeichnen und zu veranschaulichen berufen ist, hat sich als solches in der kirchlichen Kunst nicht verbreitet. Erst am Ende des vergangenen Jahrhunderts fing man an, dieses Symbol auf

dem Einband der Gesangsbücher und auf den Grabsteinen in den Friedhöfen anzuwenden. Dieses Symbol will immer den reformierten Charakter hervorheben. Wir kennen ein einziges Abendmahlstischtuch aus dem Jahre 1682, auf dem die Figur des Kelches gestickt wurde. Ebenso ist das Symbol am Ende des vergangenen Jahrhunderts auf den Samtdecken der Abendmahlstische zu sehen.

6. *Schweiss*. Kupferschmiede in Debrecen verwendeten im 17. Jahrhundert den sog. »Schweiss-Schmuck« an vergoldeten Silberbechern des Abendmahlstisches, manchmal auch an Kelchen, so wurde dieses Symbol zum Zeichen des Blutes Christi. Dies hat aber mit der Legende des »Tuches von Veronika«, die in der mittelalterlichen Kirchenkunst verbreitet war, nichts zu tun. Nach ungarischer reformierter Auffassung kann der Schweiss auch das Symbol der Arbeit sein (vgl. 1 Mose 3,19).

7. *Buch*. Im reformierten Symbolsystem war das Buch immer ein Symbol für die Bibel. So sieht man dies auf kirchlichen Siegeln und auf Grabsteinen von Pfaffer. Charakteristisch ist aber, dass die Bibel in den meisten Fällen als ein geöffnetes Buch dargestellt wurde. Dies will eine ständige Mahnung für die Bibellesung sein.

8. *Leuchter*. Weil die Leuchter immer ein Symbol für die Kirche war, so findet man dieses Symbol auf Siegeln von vielen Gemeinden. Das Zeichen findet sich aber auch unter den Verzierungen der Titelblätter der Matrikeln.

9. *Arche und Schiff*. Beide Figuren waren schon in der Vergangenheit und sind auch in der Gegenwart Zeichen für die Kirche. Die Figur des Schiffes erscheint an den gemalten Decken in den reformierten Kirchen. Man versuchte dadurch die Arche Noah nachzubilden.

10. *Regenbogen*. Der Regenbogen ist in der Reformierten Kirche von Ungarn das Symbol des Friedens, aber dargestellt wurde es nicht. Sein Bild taucht nur auf den Nürnberger Zinnteller auf, die in den reformierten Kirchen im 17. Jahrhundert zur Austeilung des Abendmahlsbrotes gebräuchlich waren. Eine der Verzierungen auf diesen Tellern, die durch die Vermittlung des Handelns zu uns gelangte, ist die Darstellung des Dankopfers Noahs und des Regenbogens. Sonst knüpfen sich in der ungarischen Volkskunde viel Aberglauben an den Regenbogen, um nur einen zu erwähnen: Man darf nicht mit dem Finger auf den Regenbogen zeigen, sonst widerfährt einen etwas Böses.

11. *Kirche*. Die bildliche Darstellung der Kirche (des Kirchgebäudes) symbolisierte immer die christliche Gemeinde, die Kirche als lebende Wirklichkeit (Leib Christi). Darum ist die Kirche zu einem allgemeinen Symbol auf den Siegeln geworden. Das Bild der Kirche (des Kirchgebäudes) stimmt nur selten mit dem wirklichen Gebäude der konkreten Kirchgemeinde überein. Das eingegrabene Bild ist im allgemeinen schematisch, es erscheint in der Mitte des Siegels mit dem Symbol des Hahnes und mit einer Fahne auf dem Turm. Die alten Kupfersiegel, auf denen die wirkliche, naturgetreue Bild der betreffenden Kirche erscheint, gelten als Kuriositäten, denn diese Bilder sind die einzigen zuverlässigen, alten Darstellungen des inzwischen erweiterten, umgebauten und veränderten Kirchgebäudes.

12. *Sanduhr*. Dieser primitive Zeitmesser war in der reformierten Kirchenkunst in Ungarn immer das Symbol des Todes. Bald kommt die Figur selbstständig auf dem Titel-

blatt der Sterbematrikeln, bald aber mit der Figur des Gerippes, des Totenpopfes und der Gebeine vor.

13. *Blut und Wasser*. Die beiden Symbole sind in bildlicher Darstellung nirgends in der reformierten Kirchenkunst zu sehen, höchstens in dem Falle, wenn auf einer Abendmahlstischdecke der reformierten Kirche, die aber römisch-katholischen Ursprungs war, das Blut des Lammes Gottes in einen Kelch trifft, d. h. das Motiv des Agnus Dei in dieser Form auf die Tischdecke aufgesteckt wurde.

Die oben erwähnten Symbole erscheinen auf den Abendmahlstischdecken, vereinzelt auf Abendmahlsgeräten. Aber es gibt viele Kirchen, in denen wir eine ganze Reihe von Symbolen auf den Einrichtungen der Kirche erblicken. Man kann überhaupt sagen, die Anwendung der Symbole erlebt in der ungarischen reformierten Kirchenkunst ihre Renaissance. Irgendein Symbol wurde zur unerlässlichen Verzierung der neuen Kirchen, Gebetshäusern. Und die Pfarrer betrachten es als ihre Pflicht, die Bedeutung dieser Symbole zu erklären und zu verdeutlichen.

VIII. *Die Symbole der Evangelisten*

Dieses Thema beschäftigte die reformierten Theologen nicht besonders. Dies war umso mehr der Fall, weil sie die in der römisch-katholischen Kirche im Laufe der Zeit ausgestaltete Ansicht übernommen haben: Die vier Lebewesen (Tiere) aus der Vision Ezechiels, die vier »beseelten« Geschöpfe der Offenbarung symbolisieren die Evangelisten. Matthäus sei der Mensch oder Engel, Markus der Löwe, Lukas der Ochs oder der Stier und Johannes der Adler. Es ist interessant, dass das Wort »Stier« den älteren

Bibelübersetzern und -auslegern befremdlich war, sie gebrauchten womöglich das Wort »Ochs« (in der Bedeutung von gemästetem Vieh). Dies kommt daher, dass sie die steife Zurückhaltung des Volkes Israel gegenüber dem Stiersymbol aller um Israel herum lebenden Völker, bzw. Kulte, so der Ägypter, Phönizier und Babylonier ahnten. Bei diesen Völkern und in ihren religiösen Kultsitten war der Stier ein kraftstrozender Götze. Wie stark dieser äussere Einfluss auf Israel war, zeigt der kurze Hinweis auf die Geschichte des »goldenen Kalbes«, nach der das auserwählte Volk in Abwesenheit Moses das Kalb, aber nicht den Stier anzubeten begann. In der neusten, durch die Mitglieder des sich seit 1949 betätigenden Ungarischen Bibelrates gefertigten Übersetzung kommt das Wort »Stier« vor, so wie man dies auch im ursprünglichen hebräischen Text finden kann.

Die Darstellung der vier Lebewesen kommt sehr häufig in der römisch-katholischen, lutherischen, anglikanischen und russisch-orthodoxen Kirchenkunst vor. Unter den reformierten Kunstdenkmälern findet man nur gerade drei Abendmahlstischdecken, die mit den symbolischen Gestalten der Evangelisten geschmückt wurden. Wenn man beachtet, dass es in Ungarn nach den Registrierungen, bzw. Inventaren aus dem 18. Jahrhundert – ohne Siebenbürgen – 1200 Gemeinden gab, die zusammen etwa 20.000 Abendmahlstischdecken besaßen, dann können diese drei Decken als Unikum gelten. Die älteste dieser Tischdecken wurde um das Jahr 1650 gefertigt und ist heute Eigentum der reformierten Gemeinde in Kaschau (heute Kosice, CSSR). Der Stoff der Tischdecke besteht aus Batist, die vier Seiten sind mit einem farbigen Streifen aus

Blumen geschmückt, in den vier Ecken sind die vier Evangelisten mit den symbolischen Tierfiguren umgeben mit Blumen dargestellt. Die Apostel sind in sitzender Position, mit je einem geöffneten Buch dargestellt. Wie die vor ihnen stehenden Engeln halten auch die Tierfiguren geöffnete Buchrollen in ihren Händen. Die zweite Tischdecke wurde von Kata Bethlen mit Netztafeltechnik für die reformierte Kirchgemeinde in Olthéviz in Siebenbürgen 1735 gefertigt. Auf der Tischdecke erscheinen nur die Engels- und Tiergestalten, versehen mit den lateinischen Namensformen der Aposteln. Eine gleiche Tischdecke wurde von Kata Bethlen der reformierten Kirche 1741 geschenkt, diese Tischdecke ist im reformierten Kirchenkunstmuseum in Debrecen zu finden.

Die moderne Schriftauslegung zeigte auf, dass die Lebewesen nichts mit den Evangelisten zu tun haben. Jedenfalls sind die Evangelisten, solange sich die frühere Anschauung gehalten hat, auch in der reformierten Kirchenkunst so dargestellt worden.

Im neunten Kapitel unseres Buches befassen wir uns mit den Symbolen der Offenbarung. Auf Grund der Auslegung von Herrn Professor Dr. Elemér Kocsis, Debrecen, folgen wir den einzelnen Kapiteln der Apokalypse und erklären die einzelnen Symbole. Elemér Kocsis brauchte für seine Auslegungsarbeit die neusten deutschen und englischen Kommentare. So halten wir es nicht für notwendig, die Symbole und ihre Bedeutungen hier ausführlich darzulegen.

Biblical Symbols in Hungarian Ecclesiastical Art

Summary

I. *What is a Symbol?*

The subject—which is expressed in the title of this book—has never been studied in the Hungarian Reformed Church. Symbolics as theological term has been used in reference to the historical creeds and confessions. It is a well-known fact that the reformation discontinued the veneration of the Virgin Mary and of the saints. This fact had an effect on the number of symbols used in these churches. Along with the number of symbols used the academic study of the same was diminished, or withered away. Due to the medieval customs and beliefs of regarding symbols as having magic power, in fact all symbols were suspected of causing superstition. Because of the extremes experienced the reformers became very cautious in using symbols. In Hungarian ecclesiastical art symbols began appearing at the beginning of the 17th century. They started using ancient, biblical symbols with modesty once again. Even in preaching the reformed ministers started speaking about biblical symbols: such as the Lamb of God, even of the pelican, and phoenix associated with sacrifice. Then after speaking about them they started appearing on covers of the Lord's Table, on chalices, on objects placed in churches such as ceiling-cassettes, pulpits. By that time biblical symbols were also used in folk-art.

As there have not been any Protestant scholars doing research in this area the present writer availed himself with a secular Dictionary of the History of Arts (1961), with literature other than protestant, mostly published abroad: first of all the Lexikon christlicher Kunst (Freiburg, Herder, 1980). He also used much unpublished material available in Hungary.

The first chapter gives a definition and explanation of the word "symbol", based on its Greek meaning. It also deals with symbols in general. Reference is made to the fact in the history of the Hungarian people after 996—that is the conquest of the land the people have lived in ever since—symbols had an important role to play in Heraldry. When granting a coat of arms to a duke, count, baron or nobleman emperors, kings and ruling princes took into account the public opinion, which demanded that the symbol included features of the owner in the symbolism of the particular coat of arms. If they had performed a heroic deed they might be given a lion. Emperor Rudolf donated a coat of arms to a Reformed clergyman with the symbol of a man in gown with Bible in his hand. The use of symbols had its flourishing after 1830 when Francis I. Emperor of Austria and King of Hungary issued an order that all Reformed parishes were obliged to obtain a metal seal with the symbol of the particular parish. It was up to the imagination of the minister what symbols to use. Most of the new seals had biblical symbols. Finally we call attention to the fact that in our own days there is a new flourishing of symbols not only in ecclesiastical art, but also in various secular fields such as road signs, sciences, advertisements, pictography, semiotics, etc.

II. *The meaning and significance of colours and numbers in the Bible*

As for colours they are not much used in Hungarian ecclesiastical art. During the 16th & 17th centuries reformed clergy wore brown attire because it was the symbol of humility. From Good Friday till Easter morning black covers were put on pulpits and communion tables in many churches. The black colour for the Holy Week was much used by women. In certain areas white was the colour of mourning, which was also used on Good Friday. The so called "holy numbers" are included in the numbers from 1 to 12. They do not have much significance for the Hungarian Reformed with the exception of number seven which goes back to the Seven Princes of the ancient Hungarians and which is also manifested in the proverb "there are seven of them as the evil ones". The latter finds its point of reference in the Gospel story according to which Jesus expelled seven demons from Mary Magdalene (Luke 8:2).

III. *Christ's initials*

The XP monogram is found only on articles of the pre-reformation period and on pieces of Reformed ecclesiastical art of the more recent times. During and after the time of the reformation many medieval items such as patens, chalices and covers were used in Reformed congregations. Many patens bear the INRI initials XP and Alpha and Omega have found their way in new churches, chapels and church halls built more recently. IHS initials can be found on table covers which had their origin in medieval covers and were brought over into the reformed inheritance.

IV. *Animal symbols*

1. *Fish*. This symbol is found very rarely in Hungarian Reformed ecclesiastical art. We can see them on ceiling cassettes painted in the 18th century. Again this symbol emerges on newer items, for instance on wrought-iron lamps along with other ancient Christian symbols. The church of Szamoskér built in 1873 imitates the shape of a fish.

2. *Lamb of God*. This is one of the symbols very frequently used since the time of the reformation. It can be found on the title-page of many publications of the printing press functioning in Debrecen since 1661, also on chalices, jars, covers and also on bells and seals. The Lamb is most often depicted as walking, holding a cross-shaped flag with on of his front-feet. But there are some drawings that show the Lamb lying. This symbol was so popular that it found its way on pieces of folks-art, embroideries, sheets made in the 18th & 19th centuries. Sometimes the Lamb was replaced by horse or lion. The Lamb of God symbol became part of the coat of arms of the City of Debrecen since the 14th century. On the new coat of arms used since 1974 the Lamb is missing. Today only the official symbol of the Reformed Church in Hungary keeps the Lamb of God symbol in a central place.

3. *Pelican*. Pelican is often found in Reformed ecclesiastical art. We can see them on communion vessels, ceiling cassettes, jars and carved on pulpit crowns. The pelican is depicted mostly with three small ones. Sometimes the number of the small pelicans is two, or there is only one of them altogether. They can also be seen in embroideries,

cloths and other woven materials. So it is very widespread.

4. *Phoenix*. This bird representing Christ is found on the coat of arms of the Reformed Church in Hungary, and also on that of the City of Debrecen including the new one. It is a symbol of new birth and new life. At the time of the Reformation Philip Melanchthon was called the phoenix of Germany. In Hungary it was Miklós Kiss Tótfalusi, the book-printer of European reputation, a significant but much suffering pioneer of 17th century Hungarian culture, who was called the phoenix of Transsylvania.

5. *Unicorn*. A legendary animal which again if not very frequently can be found among the symbols representing the purity and virginity of Christ. It was embroidered on communion table covers and was carved on cans and holders. In medieval symbolism it represented the virginity of Virgin Mary. This fact made the Hungarian Reformed very reserved in using this symbol. However, we have data referring to actually medicine being made of the horn of this non-existent animal in the East and also in Hungary. In Debrecen there was the Pharmacy to the Golden Unicorn which did sell medicine with supposedly miraculous power from 1772. Its value was equal to gold.

6. *Deer (Stag)*. Not too frequently the symbol of a deer can be detected in Hungarian Reformed ecclesiastical art as the symbol of Jesus Christ. On the covers of large jugs used for placing wine on the Communion Table the figure of the deer can be found. Sometimes it was painted on pottery used for liturgical purposes e.g. for Baptism. Even on pulpit crowns the deer was sometimes carved. Its figure goes back beyond the times when Hungarians accepted

Christianity. In Hungarian folk-legends there is the legendary animal of the wonder-stag. According to the Chronicle written in the 13th century Hunor and Magor, the two ancestors of the Hungarian people were led to the original homeland of the Hungarian people by such a wonder-stag. According to a legend it was again a wonder-stag that pointed out to three Hungarian saints: Gellért, László and Imre where to build a cathedral or monastery.

7. *Dove*. The dove occurs in Hungarian ecclesiastical art as the symbol of peace and of the Holy Spirit. It appears on communion table covers, seals, pulpit crowns, and in carved or painted form on the ending of pews.

8. *Cock*. During the Middle Ages cocks were placed on towers of castles owing to their supposed power against destructive forces. In the post-reformation period it became a symbol applied on church spires. It is a reminder of Peter who betrayed Jesus, and warns and challenges to repent and be faithful. The cock can be found on the spires of many Reformed Churches in Hungary along with the star. These symbols identified the churches as Reformed, as crosses were not placed on Reformed Churches for a very long time. According to popular superstitions evil spirits leave the earth when the cock first crows.

9. *Serpent*. In Hungarian ecclesiastical art it always represented the temptation. In most of the cases it is depicted on the Tree of the Paradise. Often it was embroidered on table covers, pottery and seals of parish churches.

V. *Plant-symbols*

1. *Tree of life*. It came into ecclesiastical art from folk-art and found its way to symbolise the innocent state of

the Paradise, but it also represents the tree of life of the Book of Revelations. It can be seen on seals and churches, or on grave stones or carved grave memorials. In the latter case it refers to eternal life.

2. *Apple-tree*. This symbol is not found often in Hungarian ecclesiastical art. Actually there are two known pieces: a gallery decoration painted in 1728, and the other one: a scene embroidered on a communion table cover where Adam and Eve and the Serpent appear with it. This one was made in 1824 when it was donated for the Lord's Table.

3. *Palm-tree*. The Palm-tree in the coat of arms of the Reformed Church in Hungary symbolises the power of Christ overcoming death. It is often found—with the same meaning—on parish seals and on a communion table cover embroidered in 1682.

4. *Rosette*. Rosette or rose is not an old symbol in Hungarian ecclesiastical art. Originally it occurred on wooden cassettes of church-ceilings. Influenced by the *biedermeier* art it was also applied on covers of hymn-books. On wooden grave-marks it had been known already in the 18th century. In Hungarian folk-poetry rose is a symbol of real love. The cult of roses was fostered by Turkish influences. But it had nothing to do with the rosary of the Roman Catholics, or with a symbol of the Virgin Mary.

5. *Head of corn and wine-stock*. These two have always been applied together almost without exception. In Hungarian ecclesiastical art the head of the corn represents the communion bread, and the wine-stock—in turn—the communion wine. The wine-stock or wine-grapes occur on communion table covers of the 18th century. At that period the communion bread was not represented by the

head of corn, but cut bread was applied on them. The head of corn came in as generally accepted symbol of communion bread during the early years of the 19th century. In spite of their relative novelty these two are the most commonly accepted and applied symbols in the Reformed Church. They can be found on table-clothes, on pulpit covers, and covers for the Moses' seat which is the bench of the clergy in the church. In most of the cases the covers for the Communion Table are made of velvet with embroideries with symbols just mentioned. They also appear on jars, jugs, colourfully painted; on parish seals and communion tables carved. Sometimes – particularly in the Tokay area – they are carved in stone. It is also frequently found more recently made of wrought-iron. There is hardly any Reformed church in the country which would not have the head of corn and wine symbols somewhere.

6. *Willow-tree*. The willow-tree became the symbol of death and mourning in the middle of the last century under the influence of the sentimentalism of the *biedermeier* style. Since that time it was carved on gravestones or wooden grave-marks in towns and in the countryside as well. It was also printed on Hymn-books and on obituaries. For a century it was a symbol of melancholy and transitoriness, sorrow and departure. However, it is not used any more. Today one can find willow-trees by lakesides as it needs a lot of water.

VI. *Celestial bodies*

1. *Sun and moon*. In Hungarian Reformed symbolism the sun is the symbol of justice and wisdom, and is also used to symbolise God's proprieties. Christ is not often depict-

ed as sun in spite of the fact the He is very often spoken of as Light and Sun. This is characteristic of Hungarian reformed way of thinking. On table covers and seals the sun is found very often. Moon and crescent occurs more often on coat of arms of the nobility, the latter representing the transitoriness of man's life and fortune. Crescent as an Islamic symbol referred to the Ottoman Empire. During the time of Turkish occupation the crescent was put on church spires. They were forced sometimes to do so in order to protect themselves. During the 17th century North-East Hungary and Transsylvania was often raided by Tartars who confessed Islam. They would not rob or burn down a building with a crescent on it. The inhabitants of the town or village would flee with their possessions to the church. The Tartar soldiers would not do any harm on them because of their deep religiosity.

2. *Star*. This symbol can be found on the spire of each Reformed Church in Hungary. Most of the cases it would be an eight-winged one, but sometimes one can find stars with six or ten wings, too. It became a symbol of the Reformed church. In villages with mixed religious communities the star is placed on the houses front of Reformed families. And again, it would be embroidered, painted, carved, drawn on covers, pulpit-crowns, seals. The Christmas star-walking or bethleheming has a long and rich tradition in the country cutting across denominational lines.

VII. *Other symbols*

1. *Triangle*. "*The eye of God*". As the triangle proved to be an appropriate expression of the unity of the Trinity without pictures, it was very often applied by the Hun-

garian Reformed particularly on seals always with an eye and rays in the middle. With eye or without, the triangle appears on table covers, too. There is a peculiar one in the Debrecen Mester St. Church which was built in 1938. The eye—a wood carving—was placed above the pulpit.

2. *Cross*. It cannot be said that the Cross—the symbol of the sacrifice and victory of Christ—could be found very frequently in Hungarian Reformed ecclesiastical art due to the earlier persecution carried on under the symbol of the Cross. In the so called Decade of Mourning (1671–1681) making the sign of the cross or kissing of the cross was often forcefully carried out, and was a sign of returning to Rome, re-romanizing. Over the troubled centuries of the life of the Hungarian Reformed Church chocking memories have been associated with this particular symbol. The stiffening position in relation to the symbol of the cross begun changing under the influences of Enlightenment towards the end of the 18th century. A beautiful but unfrequent sign of this is the prayer and meditation book by György Szikszay, a minister in Debrecen (Christian meditations and prayers, 1787 Pozsony [= today Bratislava in Czechoslovakia]). It is illustrated with a copperplate engraving showing Christ with a large cross in his hands surrounded by rays and clouds, and angels. Underneath there are men kneeling and praying. The cross is also found in the official coat of arms of the Reformed Church in Hungary. Thus the cross is a deep and meaningful symbol for the Reformed, too. It also occurs on patens and chalices. It was in 1930 that the first Reformed church building decorated with a cross was built. However, it was due to the particular pressures of the locality. It was built

in the city of Eger, seat of an archbishop of the Roman Church, just on the high street running from the station to the city centre. Thus all visitors and pilgrims approaching the centre with the Cathedral would have the sight of a Reformed church building before getting to the Cathedral itself. They wanted to find a solution satisfactory to the Romans as well. Thus a building in neo-baroque style with the symbol of the cross and anchor and a heart on the front was designed and accepted. One has to know that the Hungarian cities with RC episcopal seat were built in the baroque period, the style of the victorious counter-reformation. The cross is also applied on the Debrecen Mester St. Church, where the writer of this book is a minister. This church was built and financed by a stove-maker who offered all his possession for this purpose. But he has the desire to put the cross in the church. The architect applied 31 cross beams with the result that the church has 54 St. Andrew's crosses on the ceiling and 31 on the front of the galleries. That makes 84 which is multiplication the two holy numbers 12 and 7. Today churches and church halls are built with crosses, but always plain crosses without corpus which shows the time of stiff attitudes towards that symbol have gone.

3. *Anchor*. This symbol of hope is not found very frequently in Hungarian Reformed ecclesiastical art. It was applied in the biedermeier period. Together with the symbol of the heart and of the cross it appears on seals, and, as it has just mentioned, on the front of the Church in Eger.

4. *Heart*. It appears very often on communion table covers and other cloths. Usually flower symbols come out of the heart and rich shapes of ramification. In West-

Hungary we can find wooden grave marks with heart symbols carved on them in Reformed church-yards. The heart the symbol of love is often found on parish seals.

5. *Chalice*. As in the Hungarian Bible translations the word chalice never occurs, the traditional ecclesiastical language used "pohár" (which is the Hungarian word for a drinking mug or glass). The old inventories listed chalices as pohár, but they really meant chalice. The symbol of the chalice as referring to the blood of Jesus had not been much used. It was only from the end of the last century that it became very popular and was applied on hymn-book covers, gravestones etc. There is one communion table cover with the symbol of the chalice dated 1682. From the end of the last century the chalice also occurs on velvet communion table covers, too.

6. *Perspiration*. Blacksmiths of Debrecen applied the so called perspiration decoration on gilded silver chalices as a symbol of the sufferings of Jesus. But it had nothing to do with the legend of the white linen of Veronica widespread in medieval ecclesiastical art. Hungarian reformed ethics can see in perspiration the symbol of work as well (Gen 3:19).

7. *Book*. In the Reformed symbol-system book has always represented the Bible. In that sense it can be found on parish seals, on grave-stones of ministers. The Bible has been represented in the state of openness. This is a significant characteristic and refers to the Bible as the Book to be read.

8. *Candlestick*. As the candlestick is a symbol of the church, it can be found on many parish seals. It also occurs among the decorations of the front-page of marriage and baptism registration books.

9. *Ark and Boat*. Both are symbols of the church in the past and in the present. The boat can be found on painted ceilings of Reformed churches. The aim in most cases to imitate the Ark of Noah.

10. *Rainbow*. The rainbow is the symbol of peace in the Hungarian Reformed church. It occurs first on tinware plates of Nuremberg which were used for distributing communion bread in Reformed churches. One of the decorations on these Nuremberg plates is the thanksgiving sacrifice offered by Noah with the rainbow. In Hungarian folklore there is a lot of superstition in relation to the rainbow. We mention only one: one was not supposed to point at a rainbow with fingers, because it was thought to bring about calamity.

11. *Church building*. It symbolizes the church, the Christian community. For that reason it is often found on parish seals. It does not happen very often that the church building of the actual congregation would be drawn. It is rather a kind of schematic depicting of a church with star, cock, flag on the spire which appears on a seal. There are some brass seals which show the faithful picture of a church. This is a rarity. They are important because they offer faithful depicting of buildings which were enlarged or other significant alterations were carried out on them.

12. *Sandglass*. This primitive time measuring instrument has been a symbol of death in Hungarian ecclesiastical art. Sometimes it appears alone on the title page of burial registration books. Sometimes it can be seen along with skeleton, skull and shin-bone.

13. *Blood and Water*. These two symbols were never put on pieces originally made in Reformed churches, but only

on covers or other pieces coming from medieval or later from Roman Catholic churches.

We can often find the blood of the Lamb of God dropping in a chalice embroidered on some of the clothes. The symbols listed above appear sometimes individually on communion vessels and covers. We can also find many churches where quite a series of these symbols can be found on pieces of church furniture, and on other items. In our days there is a renaissance of symbols in Hungarian Reformed ecclesiastical art. One or other or more of the symbols we have looked at appear in new churches, church halls. The ministers regard as their duty to explain the meaning of them to the congregations.

VIII. *Symbols of the Four Evangelists*

This subject was not one of particular interest or controversy for Reformed theologians, as the traditional opinion maintained through the ages was accepted. According to this opinion the four living creatures of the Book of Ezekiel as well as those of the Book of Revelations symbolize the Four Evangelists: Matthew in the figure of a man or an angel; Mark in the form of a lion; Luke in the form of an ox or a bull; John in the form of an eagle. It is interesting that the Hungarian Bible translators did not like the word bull, and rendered rather ox, fat ox. The reason was probably that they supposed the Israelites were wary with the bull-symbols of the surrounding nations; i. e. in Babylonian, Egyptian and Phoenician cults in which these were idols. The significance of these influences can be clearly seen in the story of the golden bull in which the chosen people worshipped the golden bull in

the absence of Moses. The newest Hungarian translation has the word bull everywhere which is the faithful rendering of the Hebrew noun.

The four living creatures can often be seen in Roman Catholic, Lutheran, Anglican and Orthodox ecclesiastical art. Among the Hungarian Reformed items there are only three communion table covers with decorations showing these symbols. If we take into account the fact that—according to the 18th century lists—there were about 1200 Reformed congregations in Hungary, without Transsylvania, which had about 20 000 communion table covers, these three pieces are almost unique. The oldest cover was owned by the congregation of Kassa (today Košice in Czechoslovakia) and was made around 1650. The batiste material is decorated with colourful stripes with flowers on each side; in the four corners the four living creatures appear decorated with crowns of flower. The four apostles are also depicted in sitting position with open books in their hands. There are angels and animals holding scrolls. In the middle there stands the Lamb of God with a crown of flower. This table cover can be seen in the Museum of Ecclesiastical Art in Sárospatak. The other cloth was made by Kata Bethlen The Widowed with square-technique for the parish church of Olthéviz in 1735. On this piece only the angel and the animal figures appear with the Latin names of the Apostles. A cloth with the same decorations was donated by Kata Bethlen to the Church in Debrecen (in 1741). The latter can be found in the Reformed Museum (Museum of Ecclesiastical Art) in Debrecen.

It is a result of modern research that the four living creatures have nothing to do with the Four Evangelists.

However, as this view has been prevailing for long, it has come into Hungarian ecclesiastical art, too.

In the IXth Chapter of the book the symbols of the Book of Revelations are dealt with. Their interpretation is based on the Commentary of the Book of Revelations by Professor Dr. Elemér Kocsis of Debrecen who used the newest available German and English works in his interpretation. Therefore we do not consider it necessary to deal with the meaning of these symbols here in details.

Tervezte Haiman György

Fotó Hapák József

Felelős kiadó Tarr Kálmán

86.2654.66-19-1 Alföldi Nyomda, Debrecen

ISBN 963 300 200 1

